

Петро Дереш

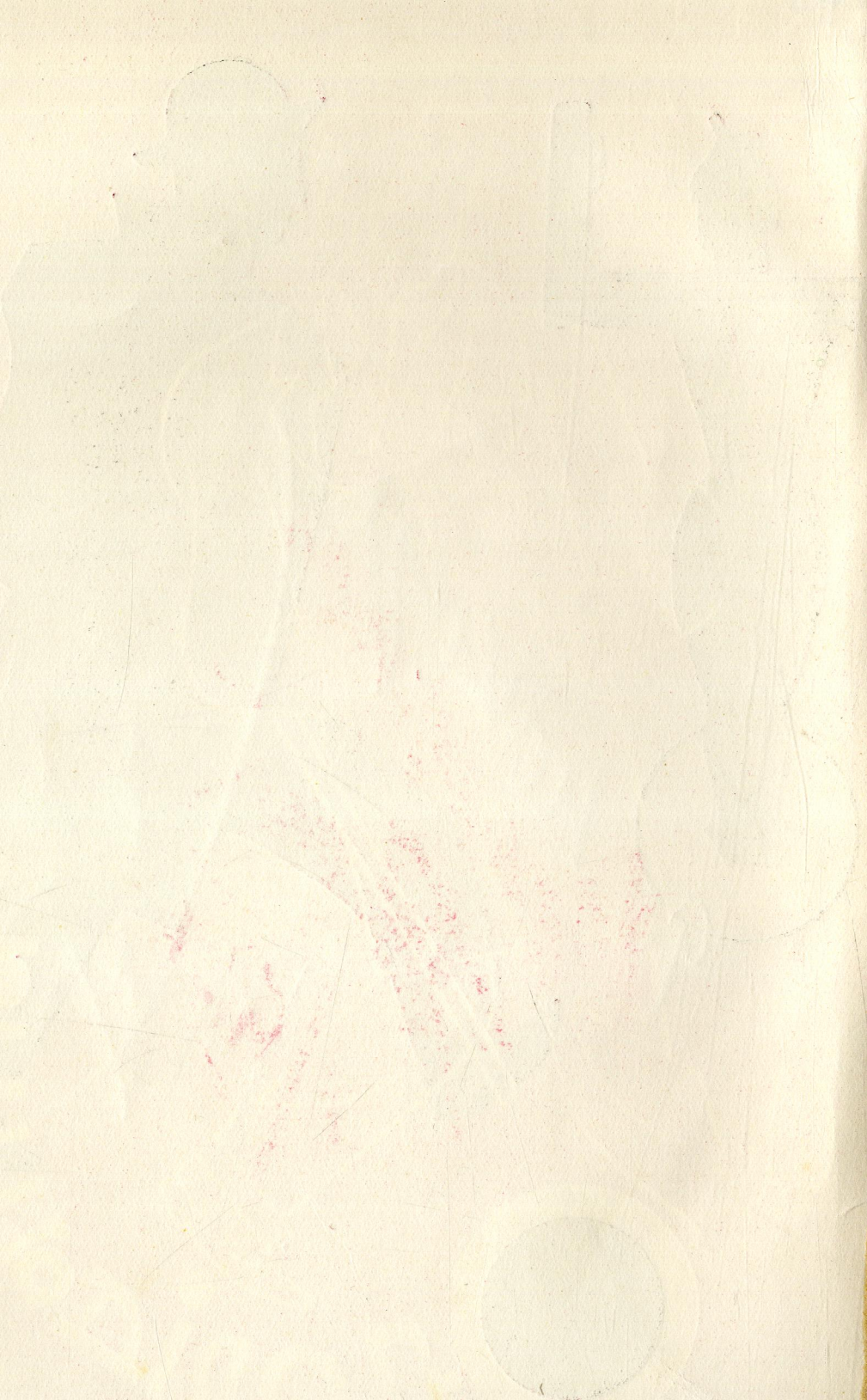
ОПОВІДАННЯ

ДЕРЖАВА

ДЕРЖАВА

ЛЮДИ

ОПОВІДАННЯ

Розшифруй
Шифр
1/III-10.

111A 010

021

40
ПЕТРО ДЕРЕШ

ОПОВІДАННЯ

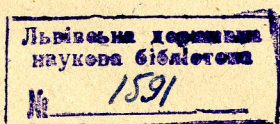
2365
Жак. Льв. обл.
N 46(9) - 1940

Львів 1932

126

НАКЛАДОМ АВТОРА

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

126

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка у Львові.

Робітник пера Левченко цікавив Степана та zarazом друтував.

— Це безумовно інші люди, — думав Степан, ідучи поруч із Левченком Фошовою вулицею на Виноградах¹⁾. Він глипнув незаметно й зацікавлено на свого нового знайомого.

Левченко йшов військовою ходою, випнявши вперід широкі груди степовика, що надто коротким побутом у місті не встигли ще знищитися, і цікаво роззирався на всі боки. Оглядав Прагу. Ступав голосно, розмахуючи руками до такту, і Степан мусів поспішати, щоб не оставати позаду.

Все на ньому, починаючи черевиками й кінчаючи капелюхом, було нове і світило новістю конфекційного товару. Було помітно, що це все: одяг, сорочка, краватка й інше, куплене нині або найдалі вчора та ще не встигло вложатися на новому власникові. Закороткі рукави, криво зав'язана краватка й на бік насаджений капелюх, що ніяк не хотів порядно осісти на голові й зісовувався на всі боки, свідчили, що власник їх одягався до тепер не так.

— А, проте, який сміливий, — продовжував свої думки Степан, — хоч би тобі крихіточку чогонебудь сконфузився...

Степан був теж комуніст. Своєрідний. Він називав себе так сміливо все та всюди та це не перешкоджало йому робити деякі ухили від проповідуваної партією науки Маркса, одягатися після вказівок останньої моди, осуджувати гулящу та гнилу Європу й zarazом незвичайно любити бари, каварні, нічне життя. Він був цікавий пізнати нове Радянщини та ніяк не зважувався поїхати туди, хоч мав уже декілька разів можливість.

— Це вже пропало, — боронився він слабо від нападів своїх товаришів, — і не так легко себе переробити. Я все знаю й розумію, що це дрібноміщанство, холуйство, чи як це назвати, та не можу. Бачите, ми галичани, то так собі — серединка по половинці — і я, їй богу, не можу. Це вже сидить аж надто глибоко. Я признаюся й подивляю тих там, — при цьому він показував рукою кудись, де після його думки мала знаходитися УСРР і при цьому, смутно й винувато підсміхнувся. Він додавав ще кілька речень і, поспішно прощаючися, відходив до каварні.

Його не викидували з гуртка, прощали йому і звикали до його ухилів та дивацтва, бо він мав і добрі сторони: був щирим товаришом, а в дечому й добрим робітником. Нині йому припала роля бути провідником Левченкові. Прагу знав Степан прекрасно і любив її.

Дійшли до музею.

¹⁾ Празька дільниця.

Левченко повернув голову вбік і, показуючи очима на будівлю, запитав.

— А це що?

— Музей, товаришу, — охоче почав пояснювати Степан. — Що? гарний будинок?

Левченко подивився на будинок і потім на Степана. Хитнув раменами.

— Нічого надзвичайного. Хіба, що в разі потреби міг би мати стратегічне значіння. — Замовчав і оглянувся навкруги по околиці. — Еге ж!... От, пару кулеметів дати на дах і вже держиш цілу дільницю. Це там станція? Так, як сотворено на кулеметне гніздо, — повторив з притиском, добачуючи на лиці Степана німу опозицію.

— Не думаю, — почав перечити Степан. Тут же ж, — вказав рукою на Виногради, — всі доми вищі й музей замовкне під їх огнем.

Левченко лиш підсміхнувся.

— Це вже, даруйте, я в тій ділянці, так би мовити, спец і не на одно місто вже наступав. Бачите, що цим парком ззаду музею легко буде добратися на гору? А там..., — махнув рукою, перериваючи в той спосіб розмову. Розмовляти на ці теми з людиною, що згідно з його розумінням нічого в цьому не тямила, було йому не цікаво.

— Але будинок гарний, що? — питав, заговорюючи, Степан.

— Нічого такого надзвичайного на ньому не бачу. Вам би приїхати до нас і подивитися в Харкові на палац праці. От, так будиночок. А це — буда! Ні форми, ні вигляду...

Розмова перервалася, бо переходили через вулицю.

— От тобі нова порода! Не те, що ми. Ми станемо і, роззявивши рота, подивляємо кожну дрібничку, а цей лиш глипнув і — ставить кулемети, місто здобуває. Такі переможуть, мусять..., — думав Степан. Він захоплювався, хоч було неприємно, що цей учора прибулий комсомолец так зневажливо відзивається про його любку, Прагу. — Та ти ще в мене не тієї заспіваєш. Підійди! Покажу тобі всяких іще всячин, що тільки рота роззявиш.

Вийшли на Вацлавську площу.

— А це Вацлавак, — знову пояснював Степан. — Не повірили б навіть, що його за тих кілька літ самостійности майже весь переіменили: доми, вулиці. Подивіться лиш на цей брук, що?

— Нічого, — махнув легковажно рукою Левченко. — У нас тепер п'ятилітка, не до такого звикли. Все відновляють, перебудовують, нове ставлять. А як скоро! Щоб подивилися тепер на перше ліпше шосе в нас, то куди ці бруківання? Хай сховаться. Не те, що колись було, а дороги тепер такі, що хоч яйцем коти.

Левченко із задоволенням і признанням над новими радянськими дорогами цмокнув язиком. Степан замовк. Його почи-

нала дратувати хвальба товариша і він передумував над тим, що б то показати йому такого, чого ще не збудувала ані не придумала п'ятилітка. Та самопевність комсомольця імпонувала йому, це було певне.

— Все в них передумано, передбачено. П'ятилітка! Треба буде показувати йому те, чого не збудуєш за п'ять літ, але де треба віків. Вони завернули на Старе Празьке Місто²⁾.

Левченко оглядав по дорозі вистави крамниць, вуличний рух, людей, та не дивувався нічому. Він час від часу ділився своїми спостереженнями зі Степаном, не забуваючи при цьому порівняти Праги з Харковом, Києвом, Одесою та розповісти щось цікавого про радянське будівництво та нові досягнення промфінплану.

Старе місто не зробило на Левченкові найменшого враження. Навпаки. Він сердито заявив, що треба було б ці старі рудери вже давно збудити й виставити на їх місці нові.

— Дивуюся. Тут ще гірше, як у наших єврейських закамарках. Що-о? Пам'ятковий уряд? Ха-ха! І оцю гниль консервують? От тобі й Європа! Навіщо й кому та пощо воно потрібне? Буржуазні видумки, товаришу, повірте.

Він попросив Степана покинути чимскорше цю дільницю.

Не зворушили також Левченка синагога ані жидівський цвинтар.

— І в нас тих синагог до чорта. І чудотворні рабіни теж були і цвинтарі. Старі, із своєю історією, мерцями, погромами... А тепер усе проч — будуємо нове.

Вийшли попри нові університетські будинки, коло парламенту. Левченко при цій нагоді розповів Степанові про нове місто, що виросло коло Києва, інститути, наукові заклади, український барок.

Степан уже тільки слухав і не говорив нічого. Йому теж почала в одну мить здаватися Європа враз із своєю старою культурою, пам'ятками й усім іншим, чимось дуже малим і мізерним у порівнянні до того, що повстає там. І степовик почав наганяти на нього страх. Він бачив у ньому нову людину, без сантименту, із залізною волею, що кожної хвили готова на все: збудити пам'ятники з тисячів літ, а на їх місці поставити своє, колективне „Я“.

Дійшли до набережної. Перед ними срібною лентою розлялася Велтава; шуміли і гралися тисячами барв її греблі. На другому березі ріки видніли Сміхів³⁾, та чудова панорама Градчан⁴⁾. Осіннє сонце не пекло, тільки лагідно гріло й золотом освічувало та мережало й так надзвичайне багатство барв і ліній. На ріці й вулиці панував рух.

Степан сперся на поруччя й із захопленням оглядав, уже

²⁾ Празька дільниця.

³⁾ Празька дільниця.

⁴⁾ Градчани, старий королівський замок у Празі.

скільки разів бачені, Градчани. Він пізнав багато міст за часів своєї емігрантщини, чимало з них подобалося йому, та Прагу він любив. Йому подобалася її безпретенсіональність, її тиха та щаслива старість, і її добрий художній смак.

— Це що? — збудив Левченко Степана з його захоплення. Він показував рукою в сторону старого замку й на його лиці видніло теж щось, як німий подив, та він, почувши на собі погляд товариша, змінив його швидко на байдужність.

— Замок, старі Градчани, Віт⁵⁾), — захоплено пояснював Степан.

Левченко мовчки вислухав його й коли Степан скінчив, повернувся в бік і сказав: „ходім“!

— Що ж, підемо? Я вже змучився трохи. Зайдемо десь чайку випити, зголоднів уже від того ходження.

Пішли. Степан ішов сумно і, повисивши голову, слухав, як Левченко сердито критикував Європу.

— Так і бачиш, що гниль. Куди не глянь! І пізнати по її настроях, по тім, у чому вона кохається і чим гордиться, — хто вона така. Консервують старі, королівські замки, палаці, костели... Трясуться над тим, що вже давно повинно пропасти. Гниль. Я вам кажу...

Левченко говорив із запалом, гаряче наводив свої аргументи, час від часу перериваючи свою тираду, щоб поспитати про якусь нову будівлю, незнаний напис, тощо.

Степан відповідав коротко і пригноблено. Посумнів. Йому стало відразу жаль усього: себе, старих будівель, Праги, Європи. Він уже бачив, як цей степовик ставить на музеї кулемети, обстрілює Вацлавак, бурить Градчани...

У такому настрої, коротко перекидуючися півслівцями, дійшли до каварні.

— А це що таке? — питає, сіпаючи за рукав і задержуючи Степана, Левченко. Він став і почав оглядати чотирикутну скриньку, що висіла на стіні, при вході до каварні. Через зовнішню стіну скриньки дивилися на нього своїми мосяжними дірами малі віконця, крутилися зигзаками штабочки і з них рядами визирали гроші.

— Це що за штука? — поспитав ще раз Степана.

Запитаний, замість відповіді, добув з кишені кілька корон і кинув одну до дірочки, що була з правого боку скриньки. Почекав, аж гріш упав і тоді злегка ударив пальцем по вистаючій колісці. Через шибу було видно, як монета вискочила з отвору і, скачучи по штабках віконців, упала до одного з них. У скриньці щось заскрипіло і з отвору, внизу скриньки, висипалося чотири корони. Левченко приглядався.

— Це що? Гроші?

— Авжеж.

— І як воно?...

— Це автомат-Форбес, — пояснював Степан. Він уже по-

⁵⁾ Костел св. Віта.

мітив Левченкове здумування і радий, що хоч раз побачив його таким, говорив помалу, цідячи крізь зуби слова. — Ось тут кинути гріш, а опісля ударити пальцем і, як він упаде в котресь із тих віконців, то тоді з автомату випаде нагорода в грошах, відповідно до цього, в яке віконце вцілити. Тут, під кожним віконцем написано, яка премія, бачите?

— От придумали чортяки!

Степан уже думав, що більшовик почне сварити. Він знав, що автомати зроблені й обраховані на видирання грошей від публіки і що преса робила вже кілька разів крик із цього приводу й жадала відібрання концесій. Та помилився.

Левченко обшупував рукою автомата, гладив і пробував пальцями скло, зазирає в отвори. На його лиці розсілася майже дитяча цікавість.

— От штука, — хвалив, поклепуючи рукою автомат. — Ану, попробую й я щастя.

Він добув з кишені гроші і кинув кілька разів. Виграв, програв. Попав у газард і грав далі. Його очі жадно бігали за кожним киненим грошем і на лиці фільмою перебігали картини гри.

Степан стояв збоку і дивився.

— Ось де ще п'ятилітка не допомогла і чого не передумала, — злобно підсміхався, і враз запитав:

— А у вас, товаришу, що? Нема таких автоматів?

Левченко програв останні дрібняки. Він чув, що Степан щось питав його та не зрозумів. Його лице почервоніло від гри.

— Придумали, дійсно! А що, ці автомати і ніччю тут висять? — запитав у Степана.

— Висять, — potwierдив Степан.

— І ніхто не сторожить?

— Ні, чого?

— І так з грішми? — не вірив ще Левченко.

— А як? Хто ж на них буде грати без грошей? А у вас що? Хіба...

— Ні, в нас розбили б, — почав, перебиваючи Левченко, та, побачивши посміх на лиці Степана, замовк і по хвилі додав:

— Теж буржуазна видумка...

I

Чим ближче було до цілі подорожі, тим більш ніяково, а то зовсім погано почував себе товариш Левко.

Він сердився, починаючи вже від самого Харкова. Партдисципліна — це велике слово і відмовитися від цієї поїздки за кордон було Левкові неможливо. Та там, удома, було ще хоч пів біди. І до Москви доїхав Левко без пригод і труду. Правдива злість охопила його аж тоді, коли в Москві заявили йому, що треба буде їхати самому, бо екскурсія, з котрою міг би був виїхати, вже відправилася — днів три тому назад.

Треба було пооббігувати всякі установи, полагодити ще деякі формальності й Левко перемучений, сердитий на радбюрократію, ще й досі не налаштований, як слід, транспорт, п'ятилітку, спеців, свою подорож і вкінці на самого себе, рушив у дорогу.

Тепер у додатку ввіймав себе, що він таки справді боїться цього незнаного Берліну, чужої та незрозумілої мови й тих, вічно набурених, німців, що мовчки всідають до вагону, мурмочуть своє „н-моєн“, витягають з кишені газету й читають усю дорогу, не звертаючи на нікого уваги.

— Хоч би тобі поговорити з кимось, відвести душу, — думав Левко, оглядаючи своїх співподорожжючих. Та добродій, що сидів напроти, запхав свою голову в кут і, прикриваючися плащем від холоду, спав. Віддихав із свистом бензинового мотору через напіввідчинений рот. А інші — завзято читали.

— От пістолети, — здригнувся з огидою Левко і відвернувся до вікна. На дворі падав перемішаний з дощем сніг. — А я теж собі. Старий більшовик, ще й ударник, а боїться чорт зна' чого... Не в таких перепалах бували й нічого, перебув.

Згадав про Перекіц, червоних партизан, вуличні бої в Києві... Спомин недавнього пережитого підбадьорив його. Він навіть випростувався й обтягнув на собі пім'яту від довгої подорожі гімнастюрку. Підсміхнувся до себе й знову подивився на товариство. Оглянув їх робітничі, сині одяги, суворі германські обличчя й газети, що дивилися на нього своїми чудернацькими, йому незрозумілими, готицькими знаками. Сусід з правої сторони обернув свою газету так, що Левкові було видно її назву. *Rote Fahne*¹⁾. Зін дивився на великі букви наголовків і радий був би їх відчитати.

— От газетку б, уже три дні її не читав. Там певно новостей за цей час назбиралося доволі: завод, нові досягнення, політичні відомості — все.

— Гм, а от, цікаво, що це за газету читає цей робітник? Дій-

¹⁾ Червоний Прапор, орган нім. ком. партії.

сно цікаво. Певно якийсь соціал-фашистівський орган — обманюють їх тут... От, агітнути б його..., — думав Левко і цікаво подивився на сусіда. — Теж ударник був би... — рішив задоволений оглядинами.

Сусід помітив, видно, влізливий погляд, бо відсунувся, відвернувши газету й сердито глипнув у сторону Левка.

— Мова, мова проклята. Ех, якби не те, то поговорив би я з ним і сказав би йому неодноразово, що він перестав би на мене так глипати.

Левко згадав про мову і знову посумнів. Хвилину дивився перед себе, немов хотів собі щось пригадати. Він добув з кишені зшиток, зроблений з канцелярійного паперу, і розгорнув його.

— Треба вчитися. Нема що, — рішився. Згадав про товариша Митрофана та про його поради відносно вивчення мови.

— Не бійся. Ти лише вивчи спершу кілька конечно потрібних фраз, а потім уже зі слуху решту навчишся. А всякі граматики кинь, шкода морочити собі ними голову, — радив Митрофан.

Порадив ще зробити зшиток і до нього записувати все те, що доведеться почути. До виїзду залишилося в Левка всього лише півтора місяця й він, не хочачи забирати собі час на науку, послухав поради.

Митрофан досвідчений, у світі бував, знав. „І щоб мнемотехнікою“! — наказував на дорогу Митрофан.

— Усе змеханізували нині, соціалізують...

Левко почав читати записані в Харкові слова: „васідас?“²⁾ — що то є?, „васкосте?“³⁾ — що коштує?

— А дійсно добре радив Митрофан — мнемотехніку. І легше виходить. От наприклад — „васідас“, слово чуже й поганеньке, не запам'ятаєш. А перероби його на наше і зараз уже не те. Навіть і подібно: „васідас“ і Вася, даш? Лиш трохи перекутив на кінці й уже є „васідас“. Або хоч би „васкосте?“. Перероби на — вас, Костю (зовуть, тощо) і зараз запам'ятаєш.

Навчання перебив умундурований кельнер Mitrop-y⁴⁾, що закликав на обід. Цього вже Левко знав і хоч не розумів, що він говорить, та додумувався. Він згорнув зшиток, сховав його в кишеню й пішов, хитаючися та притримуючися стін, до ідального вагону. Вибрав вільне місце в куток й сів. До нього підійшов кельнер і положив на стіл ідальняний листок.

— Прикажете? — питав услужливо Левка, що дивився на незрозумілий йому листок та передумував, як порозумітися з кельнером, щоб не замовити часом якусь дурницю, тикаючи на сліпо пальцем на перше ліпше місце листка, — та попоїсти, як слід. А голод дошкулював. З вивчених назв у пам'яті не лишилася ані одна, а прочитати з листка — не вмів.

— Треба взяти на поміч зшиток. — Добув і знайшов місце: „їдження“. — Ось воно! Ага. Кельнер — у них це щось таке, як по-нашому хвороба — „гароба“⁵⁾. От німота, хай їм, — всіх-

²⁾ Was ist das. ³⁾ Was kostet. ⁴⁾ скop. Mitteleuropäische Reisegesellschaft.

⁵⁾ скop. Herr Ober (Kellner).

нувся весело, розбавлений смішною подібністю німецької мови з українською. А далі: по нашому суп, а побачу... е, уже й по їхньому „супе“⁶⁾.

Звернувся до кельнера, що мовчки ждав замовлення.

— Хароба, супе.

Кельнер діловито записав.

— Und nachher bitte?

— Це мабуть про друге питає, — думав Левко і на голос питав сам себе: — От би так шніцель і водки чарочку.

— Ein Wienerschnitzel und Wodka. Und was für Zutaten dazu, wünscht der Herr?

— Ого, сміявся Левко, вже „гером“ став у нього. Ну, нічого, видно, що й з ними можна порозумітися. Але що це він знову хоче?

Кельнер, видно, що звичний до всякого рода людей і випадків, хотів помогти гостеві. Він показав пальцем місце на листку, де були ярини, тощо.

— Васідає? — запитав Левко, не розуміючи, чого хоче від нього кельнер.

— Pommes de frites, — відповів кельнер, пильно заглядаючи в лице гостеві, щоб з нього вичитати згоду.

— Та хай, — зрезигновано притакнув головою.

Обід вдався добрий, і лише відносно придатку записав Левко в своєму зшитку: „помдефрид“, щось таке, як по-нашому бараболя (щоб воно було смачне, не сказав би).

Решта подорожі промайнула майже непомітно на роздумваннях над зауважанням.

— Значить, що таки справді без граматики обійдешся. Лиш тих пару слів і — готово. А це „васідає“ таки виручає. Спасибі за нього Митрофанові та й за мнемотехніку.

— Усе виходить тепер, як слід: пообідав, випив, заплатив. Ага! Платити так зовсім не важко. Тикнеш йому грубшу банкноту і доставай решту. Або дасть написаний рахунок, а там уже внизу прочитаєш, скільки належиться і — скінчена справа.

Левко згадав про обід і засміявся. Йому було заразом і весело і смішно. Настрій поправився. Недалекий Берлін перестає нараз бути страшним, а наоборот, було цікаво чимскорше дістатися до нього.

— Або ще ця історія з водкою, — вернувся назад думками до обіду. — Несе тобі чарочку, малесеньку таку, як наперсточок, а до неї ведро води тащить. (Боятися, видно, щоб не захлинувся, чи що?) Дав би я тобі нашого перегону... — розсміявся наголос Левко.

Грубий добродій витяг голову з кутка й подивився кругом себе. Хвилину спочили його заспані, олов'яні очі на Левкові і сповзли до вікна.

Левко теж виглянув. Поїзд в'їжджав до якогось великого міста. Було видно касарняні дома передмістя, фабрики.

⁶⁾ Suppe.

— Васідас? — запитав грубого добродія, що почав поквал-
цем пакувати свої речі.

Той подивився незрозуміло на Левка.

— Васідас? — повторив ще раз Левко і показав рукою на вікно.

Та той ще не розумів. Тоді до розмови вмішався другий по-
дорожжучий, що бачив, як Левко записував щось до зшитка та,
заглядаючи до нього, бурмотів під носом якісь слова.

— Певно мови вчиться, — догадувався він і рішився прийти
з допомогою.

— 'ne Fenster⁷⁾, — заговорив берлінською мовою.

?

— 'ne Fenster, — повторив ще раз, бачучи на Левковому
лиці німий запит.

— Хвенстер, — повторив і собі Левко.

— Ja, — притакнув задоволений із своєї помочі німець.

Левко хотів ще щось спитати, та не знав, як. Йому було ці-
каво дізнатися, що це за станція. Тепер він ніяк не міг зрозуміти,
що має означати це „хвенстер“. Чи то так місто називається, чи
це по-німецьки станція. Та дорозумітися було неможливо й він зре-
зигновано витяг зшиток і записав: розвідати, що це таке „хвен-
стер“?

Потяг став і подорожжучі кинулися до виходу. В купе за-
лишився самотній Левко із своїм зшитком у руках та дивився
через вікно на рух і крутанину на двірці й коло потягу.

З думок вирвав його сердитий голос.

— Friedrichstrasse Bahnhof. Berlin!

Левко обернувся. Перед ним стояв залізничник і показував
рукою на відчинені двері „Aussteigen, bitte!“⁸⁾ Бачучи, що по-
дорожній не збирається висідати, він ще раз голосніше, повторив:
„Berlin! aussteigen!“

Тоді Левко зрозумів. Він скоро стягнув свою сумку з полиці,
засунув на голову кашкета і, поправляючи на ходу шкуряну
куртку, побіг, доганяючи юрбу, до виходу.

— Щоб ти мені так у Харкові крикнув, дав би я тобі і „хвен-
стер“ і „ауштайг“, — бурмотів, виходячи з двірця на вулицю та
згадуючи своє останнє непорозуміння.

Перед ним клекотіло великоміське життя Берліну.

II

Були всякі. Одні, говірливі, веселі і ввічливі скоро звикали
до фрау Болльє, здоровкалися з нею, говорячи з усякої нагоди
„мальцайт“⁹⁾, платили точно свої рахунки, а деколи навіть обда-
ровували перед від'їздом фрау Болльє якимсь малим даруночком.
Цих фрау Болльє любила. Були теж такі, що говорили з нею лиш
тоді, коли цього вимагала конечна потреба, — ходили вічно задум-
мані, понурі, непривітливі. Це були в уяві фрау Болльє ці з най-

7) Вікно. 8) Висідати прошу! 9) Mahlzeit, відповідає укр. „смачного“.

страшніших. Їх фрау Болльє боялася і, прятаючи гроші, говорила до себе: „...so'n wirklicher Bolschewist“...¹⁰⁾

Були теж і такі, що дуже скоро зивкали до Європи, до її життя і звичаїв, пропадали цілими днями в місті і пізно ніччю верталися в товаристві повій — робили „смічку“ з європейським пролетаріатом, єдналися. І так само непомітно зчезали, залишаючи фрау Болльє з незаплатеним рахунком за пансіон.

Про цих говорила фрау Болльє, що це, wahrscheinlich 'n polnochnischer Kommunist¹¹⁾ і йшла до радянського консульства зі скаргою. В консульстві заспокоювали її, мовляв, що дотичний мусів нагло виїхати та... вирівнювали рахунок і фрау Болльє, похитуючи головою, задоволена верталася домів.

Особа старої фрау Болльє, власниці пансіону на Гайсбергерштрассе здавалася б на перший погляд зовсім не цікава для читача. Та ні, бо хоч і фрау Болльє, п'ятьдесятькількалітня жінка, зовсім не різнилася ні своїм зовнішнім виглядом, ні внутрішнім успосібленням від інших берлінських жінок її віку і стану, то все таки вона повинна б зайняти чимале місце в історії революційного й більшовицького руху в Німеччині. А вже таки найбільше має їй завдячувати п'ятилітка. До неї ж (себто фрау Болльє) приїжджали зі всіх кінців великої Радянщини всякі торгпреди, специ, — всі, хто лиш не приїхав би з Радянщини до Берліну, чи то на-стало, чи тільки в переїзді, всяких справляли до пансіону фрау Болльє.

Вона знала чимало цікавих речей, багато дечого чула, неоднораз бачила. Одного лиш не знала, чому то як раз її скромний пансіон вибрали собі за осідок гості з Радянського Союзу. Не знала теж, чому вони жили всі разом, як, не менш, чому то вони так голосно розмовляють із собою — хоч знала добре, що її пансіон пильно стережений поліцією і навіть одного зі своїх льокаторів зачисляла до тієї категорії людей, що все хочуть почути й побачити.

Та фрау Болльє була наскрізь прозаїчна особа, що раз за тиждень, у неділю читала свою улюблену газетку, а все інше своє життя просиділа на кухні й не цікавилася надто тим, чим на її думку не варто було цікавитися. Все пояснювала собі просто, що адресу її пансіону дав мабуть цей перший її більшовицький гість своєму товаришові і так вона помандрувала з рук до рук, роблячи в той спосіб примітивну, але за те добру рекляму її заведенню. А це, що вони так голосно говорять і вкупі мешкають — боже? — Слов'яни люблять компанію і п'ятилітка не встигла ще переробити їх вдачі та норовів. Фрау Болльє була п'ять літ зі своїм небіжчиком чоловіком у Росії і знає її та тих людей. Такі, як були: говірливі, веселі...

При тім фрау Болльє не забувала про інтерес і, щоб задовольнити своїх гостей, вона завела російську прислугу (з емігрантів) а на кухні появились приписи пиріжків, борщу, кулеб'яки; в креденсі стояло в запасі кілька пляшок горілки з білою голівкою

¹⁰⁾ Такий, правдивий більшовик.

¹¹⁾ Правдоподібно польський комуніст.

(теж емігрантська видумка). Для доповнення знайшлися услужливі бесарабці, що за мале винагородження робили для новоприбулих неоцінену службу провідників по місті, перекладчиків при закупках, куплерів уразі потреби, все.

Найновіший гість пансіону, Левко, вже третій день у Берліні. Він переспав перший день по подорожі та відпочив по її трудах, а за другі два дні вже встиг зевропеїзуватися при допомозі краєна з Бендер.

Саша Григорович розміняв йому валюту (по курсові всього лиш 8 пунктів нижчому біржового) і, не зважаючи на втому, ходив з Левком ціліснінький день по всяких склепах, магазинах, базарах, накуповуючи для нього потрібні предмети гардероби. При цьому Саша торгувався, примірював, сварив і лаляв продаючих, переконував Левка й урешті розплатувався Левковими грішми, впевняючи його про добру якість наupu та „дешофку“. По дорозі оповідав Левкові про свої пригоди з радянцями.

— Ви знаєте? І напевно не повірите мені? Я теж не вірю. Як так, щоб комуніст, а хотів використовувати другого товариша? (Товариш Саша, бесарабський емігрант з румунським пашпортом і на кожні свята точно виїжджає домів, а в Берліні студіює медицину.) А бачите, що й такі бувають між нашими.

Левко ніяково потвердив.

— Бувають...

— Я, бачите самі, що зовсім безінтересовно дбаю допомогти товаришам. Ходжу, бігаю... І що ви думаєте? Навіть не подякує деколи. А я теж бідна людина й жити хочу. І що йому, такому, що приїде сюди, як спец, чи то з екскурзією, дати мені тих пару доларів? Ну, скажіть?

Левко не сказав нічого, але прощаючися, непомітно, щоб не образити, всунув у руку Сашці 4 долари. (Хай заробить хлопчисько і добрим словом згадає. Заслужив...).

„...тепер я турок, не козак...“ — підспівував стиха Левко, оглядаючи в дзеркалі свого двійника. Він підсміхнувся задоволено до себе і крутився на всі сторони, щоб оглянути себе. Піджак тиснув трохи під пахами, а нагавиці звисали безсилями рурами на ногах, та Левко рішив, що „мода в них така клята“. Відтягнув ще з обох сторін ковнірець, що тиснув шию мов обручем і залишав на ньому червоний пруг. Кинув ще раз оком у дзеркало і пішов до сусідів.

На нього вже чекали. Нові товариші, теж екскурсанти, виїхали за кілька днів скоріше від Левка з Москви, але задержалися по дорозі і до Берліну прибули майже одночасно з ним. Одного з них знав Левко вже давніше.

На товаришах світилися теж нові костюми і вони безпорадно стояли, боячися сісти, щоб не пом'яти або не запачкати нових одягів. По їх мінах було видно, що в цих перебраннях почували себе не дуже добре.

Левка стрінули окликами.

— От, хлопець! Паруб'яга...

— Швабки з розуму зйдуть, як побачуть...

— А бачив які тут баби? Що? Чотирикутні, широкі...

Кілька хвилин бавилися своїми дотепами і взаємним натягуванням. Врешті один перебив.

— Ну, що ж хлопці? Досить цього, йдемо в місто...

— Гуляти...

— На дівчата...

Вийшли на вулицю і змішалися з юрбою. Йшли разом, голосно говорячи й уважаючи, щоб не загубитися від гурту. Помалу звикли до цього руху і гамору голосів, шуму моторів, переразливих свиставок, кляксонів, снопів світел, разячої й пестрої реклями. Їх бавило все те, нове й чуже. Показували один одному усяку всячину і звертали увагу на нові і небачені речі, голосно сміючися та ділячися вражіннями.

Аж ось, на розі двох вулиць, товариство стало мов укопане. До них, зі строгими мінами приступило двох панків і один з них затримав, придержуючи за руку, Левка, а другий його сусіда й обидва щось голосно заговорили по-німецьки. Що вони говорили, не зрозумів з товариства ніхто та по їх мінах і голосі здогадувалися, що це щось не дуже привітливое.

Перший прийшов до себе Левко. Він, перш усього, хотів визволити руку від незнайомого та цей тримав сильно, мов кліщами. Тоді Левко рішився заговорити.

— Нікс ферштен, хер... нікс дайч, русіш, україна... — залепетів він, глупо підсміхаючися до незнайомого.

— Русіш, — показуючи рукою на товариство, повторив ще раз, коли бачив, що його перші слова не поділяли. При цьому він намагався з усіх сил догадатися, чого саме можуть хотіти від них оці два незнайомі. Аж ось блиснуло в голові.

— Чи не поліція? Авжеж. Це лиш вони вміють так... от тобі... — не докінчив думки, бо один з панків почав говорити по-ганого руською мовою. Він перекручував і по-німецьки калічив слова, та його розуміли.

— Ви што? Думальи, што Берлін — то Росія, та що тут мош ропити крик? — сердито, майже кричав, агент. При цьому він відвернув кляпу свого сурдита і показав поліцейський значок.

— Ту є поряток і ви всі плятити штраф. По десять марок коштий, ану? Або на поліцію, у нас ни є Москва... Но, так?

Товариші переглянулися. На їх лицах перемінювалися — раз — неприємне здивування, раз — острах і непевність...

— Що робити? — питали німо їх очі.

— Так що? Треба заплатити, — рішився нарешті один і сягнув рукою до кишені. За ним зробили це й інші.

Товариство мовчки перейшло ще одну вулицю, оглядаючися, чи не слідкують за ними агенти і, знеохочені, вернули до пансіону. Йшли сердиті й говорили тихим шепотом.

У пансіоні взяли у фрау Боллье пару пляшок, поскидували сурдуги й засіли за стіл. На перекуску зладила дбайлива хазяйка маринованих оселедчиків.

- От, буржуазна сволоч...
- Поговорити навіть не дадуть...
- Свобода...
- Ну, достать би його мені в свої руки...
- І на них прийде...

Тим часом у Сектбарі сміялися при коктейлю два панки.

— От, так настрашили! Ха-ха! Ти бачив ті пики? Ха-ха-ха!

Я вже боявся, що не витримаю зі сміху, як він почав своє „нікс ферштен, русіш...“.

- От, буржуазна сволоч...
- Поговорити навіть не дадуть... Свобода!
- Ну, достать би його мені в свої руки... І на них прийде.

У Сектбарі весело сміялися при коктейлю два панки.

— От настрашили! Ти бачив ті пики? Я вже боявся, що трісну з сміху, як він почав своє „нікс ферштен, русіш...“ І хто-це перший видумав таку штуку? Ото буде завтра сміху і злості як дізнаються, що це за агенти були...

І справді пансіон трася зі сміху з пригоди нових екскурсантів. Компанія зпершу не вірила в можливість жарту. Та хутко переконано їх, що це був загально вживаний жарт старших „берлінців“ і що вони не перші впали його жертвою. Попробували сердитися та скоро прилучилися до загального сміху. „Нікс ферштен“ стало шлагером пансіону.

Жарт залишив на Левкові погане вражіння і він, ідучи вулицею, говорив притишено та оглядався, чи не слідкують часом.

III

Капезюк прочитав останню стрічку статті „Вражіння з Європи“ в журналі „Шляхи Революції“ і, недовіряючи сам собі, глянув ще раз на прізвище автора.

— Так, нема сумніву, що автором є Левко, той самий, з котрим він познайомився випадково в консульстві і котрого водив, в останніх днях його двотижневого побуту, по Берліні. Той самий, що так захоплювався „Риголеттом“, а котрому ніяк не подобався „Машиніст Гопкінс“.

Перед очима Капезюка станула виразно кремезна постать Левка, одягнена в тандитний одяг, смішна своєю непорадністю та незадоволенням з поїздки й Берліну. Йому виразно причулися слова Левка:

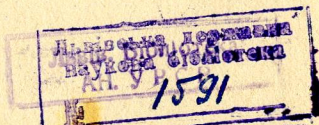
— Були сьогодні в Сіменса. Нічого цікавого. Скрізь машини, гуде, свище й годі, як звичайно у фабриці. А мені б з робітниками поговорити, отщо...

Капезюк згадав про це, як кумедно залицявся Левко в Reinhold-а до дівчат і як доводилося припалити йому нічні каварні, бари. Капезюк узяв ще раз до рук журнал і почав читати.

— ...цей упадок буржуазного ладу і суспільства помітно всюди, в кожній ділянці. Мені довелося бачити жахливі картини...

Журнал полетів далеко в кут, а Капезюк став серед хати і, мов зійшовши з глузду, зверещав на весь голос:

— Вася, даш? Васідас?

Я знався і приятелював з товаришом Степаном, ще тоді, поки те слово „товариш“ набрало в одній хвилині страшного значіння та вже сам його звук прикликував перед очі жахливі картини спалених, пошарпаних людських трупів, обрізаних носів, прибитих цвяхами еполетів; тоді, коли людське життя не мало навіть ціни револьверового набою і коли старий світ тріщав у своїх основах та грозив своїми звалищами придушити всі ті людські комахи, що наважались силоміць перебудовувати його на свій, новий лад.

Товариш Степан був тоді поручником нашого кінного полку та разом з ним ми, перестрашені і гнані, в свою чергу наганяли страху іншим та гонили одні одних по всіх закутинах українських земель.

Потім ми розлучилися. Поручник Б. захворів під Одесою на тиф і відійшов до лічниці. Видужав і його приділено до іншого полку. Потім прийшло для нас усіх неждане та неправдоподібне до свого початку закінчення — табор. Він пішов у польський, я — в чехословацький. Табори замінила спільна еміграція. Та ми довго не могли зустрітися. Химерна доля тримала нас здалека одного від одного і ми довідувалися про товариша тільки зі слухів.

— Товариш Степан — твій однокашник, поручник з твого полку.

— Хто? Він? Ні, це неможливе.

Та воно було справді так і я незабаром сам про те переконався.

Ми зустрілися аж десять літ після нашого останнього побачення і на привітання не цілувалися, тільки довго стискали один одному руку та дивилися в очі.

Степан сильно змінився. Він постарів, волосся посивіло, а запалі груди та сумно звисаючі руки явно підтверджували чутки про його кількарізний побут у тюрмі. Тільки очі палали ще старим, завзятим вогнем.

Я дивився на нього й у моїй голові самі виринали старі, затерті вже, картини спільного переживання. Невизначно привиджувався мені його образ, як він на чолі своєї сотні женеться в атаку, не добуваючи навіть шаблюки, лише з кавалерійським бичиком у руках. Завзятий...

Він, мабуть, відгадав мої думки, бо перебив.

— Що? Задивився? Згадуєш?

Я всміхнувся.

— Трохи. Є й що згадувати...

— Покинь. Надоїли вже спогади. От оповідай, як живеш, що робиш?

Ми, на переміну, оповідали і слухали довго один одного,

забившись в кутку тихої каварні та забувши про все, що нас оточує.

Так, Степан комуніст. Ідейний та може ще більш запеклий, ніж був колись старшиною. Він просидів уже кілька літ у тюрмі, його видалено з двох держав, як небажаного чужинця, а в третій дожидала його ще невідсиджена кара кількомісячної в'язниці. Та Степан не зважає на це й їздить до всіх цих держав і без найменшого спротиву зі свого боку скоряється всім вказівкам згори.

Я слухав його уважно, намагаючися з його оповідання віднайти мотиви, що спонукали його, цього самого поручника Б., що колись так ворожо ставився до всього, що лиш крихіточку було забарвлено на червоно, — на той бік. Думку про гроші прийшлося відкинути згори, бо, судячи по його одязі й вигляді, мусів я прийти до переконання, що їх у нього не багато. А зрештою я знав Степана й його сильний характер. Ні, бо хто ж, яка партія, чи то влада, могла б заплатити йому за страчені найкращі літа молодости та знищене здоров'я? І його тактика була б тоді інша. Він, показавши себе раз-другий, засів би тоді десь на теплій посаді, як це зробило сотні інших кар'єровичів. Ні, Степан ідейний. Але, що?...

Та зі Степанового оповідання я не діставав розв'язки на моє питання. Він не натякав на це ані словечком і я, не втерпівши, запитав його одверто.

Степан спочатку замнявся та по хвилі, на мою велику радість, почав оповідати.

— Не люблю оповідати, а спогадів — ще більше, знаєш про те, — почав він, — та тут, щоб задовольнити твою цікавість, неминуче треба вернути до минулого.

Видно було, що нагадує собі все те минуле, бо замовк. По хвилині, почав знову.

— Мій перехід наліво розпочався ще на Україні. Мене, як пригадаєш собі, по хворобі приділили до іншого полку і там власне почалося те все.

— Що, агітували так гарненько? — перебив я нетерпляче.

— Ні, сам переагітувався. Помалу. Йі усе те через одну подію.

— Ну?

— Почну, як завсіди починають: Одного разу захватили ми несподіваною атакою мале містечко. Атака була до тої міри несподівана для більшовиків і містечка, що моя сотня заскочила в бараках, коло двірця, цілий мітинг залізнодорожників. Козаки, навіть не злізаючи з коней, стрілили кілька разів у повітря й закричали в двері: „виходь!“, і з бараку вийшло більш сотні робітників. Їх обступили, устали в ряди і я почав випитувати.

— Що це у вас, мітинг? — питаю першого з краю.

— Ні, це ми лиш так собі... зібралися. Радилися, що робити... жалування не дають... — почав відповідати запитаний і другий, із задуму, підповідає: і продовольствія нема, треба ж...

Вислухав я їх нарікань до кінця й уже хотів, було, їх відпустити, та охота настрашити їх трохи: показати їм нашу міць і справедливість, задержати свій авторитет, — не дозволила.

— А хто проводив засіданням? — питаю от так собі, щоб щось спитати.

Мовчанка, лиш десь на лівому крилі хтось кашельнув і запорскав кінь.

— Он як! Значить, що тут таки щось було... мітінг з комісаром... — майнуло в голові. Я рушив конем уздовж рядів, пильно вдивляючися в лица робітників, чи не знайду підозрілого.

Він стояв зараз таки з початку, — молодий ще хлопець і від робітників яскраво відділювався своїм одягом, поставою.

Я під'їхав ближче.

— Ти хто такий? Тутешній? — запитав я, показуючи пальцем на нього. Він зблід і хотів, мабуть, щось відповісти та посинілі губи тільки задрижали. Козак зліз із коня, вивів з гурту й обшукав. Знайшли револьвер, легітимацію і він, побачивши, що все пропало, впав на коліна й почав благати й переконувати про свою невинність. Вмовляв у мене, що це лиш біда та страх загнали його на службу до більшовиків, але при цьому він, у своєму нутрі лишився вірним симпатиком — тут він замнявся і хвилину вдивлявся в мій однострій — повстанців і завсіди готов їм служити, а в доказ цього він розповість усе, що лиш знає і видасть...

При останньому слові в рядах робітників заметушилося. Я глянув туди й побачив, що один з них намагається передістатись через передню лаву. Я миттю вихопив револьвер і крикнув: стій, руки вгору! Підняв. Його вивело двох козаків перед мене й почали обшукувати. Та цей сам підняв полу куртки й показав на мавзера: беріть. Його розбрóили і він підійшов ще крок ближче до мене.

Він був високий, сильно збудований, одягнений у якусь військово-спортову комбінацію. Таких типів, як був цей, можна було тоді стрінати щоденно, цілими десятками. Він, не спускаючи з мене погляду, підійшов ще ближче і став. Хвилюк ми дивилися один на одного мовчки, немов намагаючися вбити собі в пам'ять поодинокі риси наших лиць.

— Ти хто такий? Комісар?

— Я... ось мої документи.

Він сягнув до нагрудної кишені. Я нахилився трохи з коня до нього і простягнув руку. В тій самій хвилі він блискавкою витяг руку з кишені і гримнув стріл... один... другий...

Ціле моє щастя було, що кінь, переляканий наглим рухом, підвівся на задні ноги, а то було б погано. А так я дістав лиш постріл у бік. Куля пройшла через м'ясо і не нарушила нічого. Щастя. Мене перев'язали і я, мов нічого, знову сів на коня. Обійшлося тільки на потовченні та легкому пораненні, крім трохи страху, бо при стрілі я злетів з коня, як довгий.

Другий стріл був цільніший і, поки мене перев'язували,

товариш комісара конав у судорогах, риючи пальцями землю. Його добили, щоб не мучився, бо надії на рятунок не було. І хто буде рятувати?

— А комісар, що з ним? — не втерпів я, щоб не перебити.

— Підіжди, все буде. На комісара, по другім вистрілі, скопив мій козак з коня і з іншими розбрів його, цим разом таки зовсім. Самозрозуміле, що не обійшлося без побоїв, бо мої хлопці були охочі та таки справді подразнені. Ти уяви собі, вивести таку штуку перед цілою сотнею? Мало бракувало, то, може, і робітники були б кинулися на нас, але скорі вмішання козака своїм скоком врятувало становище.

Комісар, урятований від роз'юшених козаків булавним, пом'ятим та окривавлений, стояв знову переді мною, підпираний двома крісами іззаду, що при кожному підозрілому русі готові були пришпилити його до землі. Козаки вже вважали. Лава, що оточувала робітників, розступилася, даючи в той спосіб вільний достріл кулеметам з двох тачанок, що своїми чорними лійками визиваючи дивилися в очі перестрашеній уже юрбі.

Я підійшов до більшовика і грізно глянув йому в очі. Та в його погляді можна було вчитати, крім ненависти, ще хіба й жаль з приводу того, що йому не пощастило зі мною.

— То ти такий... кусаєш? Що?

Я витяг бравнінг та приклав йому до грудей.

— Ну, молися.

— Я безвірник...

— Однаково, прощайся хоч із чортом твоїм комуністичним; з ким хочеш.

Більшовик ані не дригнувся і не відповів, хоч по моєму вигляді міг бачити, що це його остання хвилина. Лиш збоку почувся голос старого вістуну:

— От, так більшовик! Штандовий ще, видно.

Я не вбив його тоді, хоч мало хибувало, щоб потягнути курок. І хоч рана пекла і злість переливалася в мені, цікавість узяла верх. У мені зродився плян.

— Зв'язати його й на тачанку. А пильнувати, як своєї голови, бо вартових постріляю замість нього, — погрозив я булавному. Наказ вивпнено.

Ще того таки самого дня покинули ми місто й рушили далі. Спершу я їхав на коні та рана почала дужче пекти і я присів на тачанку, до більшовика.

Ми почали розмову.

— Ти хто такий?

— Людина.

— Бачу. Але якої народности, як звуть, професія?

— Я українець, а там усе інше — не важно.

— Ти навчися порядно відповідати, як не хочеш поспробувати моєї школи. Я теж кусаю...

— І що?

— Провчу...

— Розстріляєте?... Пусте...

— Е, ми не так скоро тебе відправимо на той світ. Перш усього — трохи побавимся — по-вашому... і по-нашому...

— Бити будете?

— А хоч би? Може і припечемо...

У відповідь він плюнув мені в лице і я, не втерпівши, в першому запалі, віддав поличником. Він закусив зуби і відвернувся.

— Будеш відповідати?

Мовчанка.

— Чому не говориш, загінався?

— Зі зрадниками і падлюками нема розмов...

— Ого! Ти щось на попівський лад починаєш, моралізуєш? Тобі, більшовикові, не до лица, такі способи. А скажи мені, як це так, що ти — українець і більшовик?

Він розісміявся, голосно і довго.

Потім ми говорили. Я переконував його, що він зрадник свого народу, запроданець, засліплений... Він відповідав мені тим самим і зв'язаний опльовував мене потоком шайливих слів. На кожне моє твердження він ставив своїх десять, послугуючися при тім різними цитатами та вимовою вправного вікового агітатора. Як на монтера був аж надто інтелігентний та очитаний.

— Ти твердиш, що я зрадник і буржуй, — питав я його, а при тім не знаєш навіть, що мій батько бідний, невишколений робітник, халупник, який щоденно йде шукати нової праці...

— Тим гірше. Ти тоді сто разів зрадник, — відповідав мені і при цьому перейшов уже на „ти“.

Ми сварилися, замовкали й починали наново. І чим більш не давався мій бранець, тим більше вперто хотілося мені поставити на своєму та таки переконати його або зламати. Не вмію навіть пояснити собі, звідки взялася в мене ця, майже садистична постанова — побачити цю людину слабою та почути її благання пощади.

— Мушу! — сказав я собі й уперто простував до цілі, хоч цей монтер не гнувся. Твердий матеріял... То — зламати!

— Я змінив тактику і почав малювати йому заманчиві вигляди, які розкривалися для нього, якщо він згодиться перейти на наш бік. При цьому я ані крихітки не вірив, що він справді пристане на мою пропозицію. Тільки думав, що згодиться на це, щоб при першій нагоді втікти. Я задовольнився б уже лиш тим, як би він скривив душею. Я йшов на найбільші уступки, але цей новий українець, був таки справді твердий, як матеріял, при котрому він працював.

В заміну жадав я від нього лиш зради їх положення, розташування відділів у нашому операційному терені і якщо ми переконаємося, що подані ним вісті хоч почасти правдиві, то відпустимо його на волю.

— Ні!

Тоді я почав страшити, змальовуючи йому жахливу картину смерті; я жалував його молодого життя і доказував йому,

що він своїм життям зможе більш учинити для своєї ідеї, ніж смерть. Я пригадав йому маму, не забув про любовку...

— Ні!!

Мені вже почала остогидати вся та забава і я рішив покінчити вже з нею. Готував останній акт. До цього часу я бачив уже чимало всякого і сам бував у різних ситуаціях, не один раз зазираючи смерті в очі. Тому я не міг повірити більшовикові. Я вірив, що він позує та числить на те, що коли ми не застрілили його в першій гарячці, то вже потім, охолонувши, не зможемо вбити його. Його рахунок здавався мені ясний і влучний. І він, свідомий цього всього, позує тепер переді мною, хоч про його відвагу я не сумнівався. Але й ця відвага могла бути звичайним собі зривом і нероздуманим вчинком розстроєних нервів. Я бачив теж, як найбільш відважні та неустрашні шибайголови плакали в обличчі смерті і просилися, мов малі діти. Таким хотілося мені побачити цього більшовика і тому я рішився.

На полі, куди ми переїздили, стояли недалеко від дороги стирти соломи і їх вибрав я на місце егзекуції. Я поспитався більшовика, чи він рішився і, почувши втретє його перше „ні!!!“, видав накази.

Я забув тобі згадати про це, що моїй сотні припало завдання крити похід, як задній сторожі і ми залишилися від полку добрих кілька верстов. Кольона зупинилася й більшовика розв'язали.

Я приказав дати йому лопату, хай викопає собі яму коло стирти. Поговорив ще хвилинку з булавним і підійшов ближче до місця егзекуції, щоб усе бачити й чути.

Більшовик скинув куртку й почав копати. Вартові й козаки, призначені до виконання розстрілу, обступили його кругом і розмовляли, весело перекидаючися словами між собою і деліквентом. Усе діялося по-родинному, без усякого військового церемоніялу і фільмових чи то повістєвих ефектів.

— Ех ти! А ще більшовик називається? Яку яму копаєш? Не бачиш, що коротка буде? Кого, думаєш, будемо заборпувати, цуцика?

— Він після смерті скорчиться, — вставляв примирливо другий козак.

Був такий час у XX столітті, що люди глузували в сусідстві смерті, друже, — звернувся до мене Степан, перебиваючи оповідання.

Я теж нині не дуже хочу повірити... а тоді стояв, слухав і дивився на це все.

Я був аж надто цікавий на закінчення і не відповів нічого.

Більшовик докопав нарешті й виліз із ями. Він спокійно оглянувся на козаків і кинув одному куртку.

— На, візьми, придасться, добра ще...

Козак ніяково відступив від дарунку, інші захіхотали.

— Одідичив Федьо! Спадок!..

— Бери, дурню, як дають!..

Та козак почервонів лиш від дотепів і поступився кроком назад. Не брав. Більшовик роззув чоботи і кинув їх перед другого козака.

— Теж мені не потрібне...

Всі затихли і переглянулися між собою, а потім зирнули крадьки, із-під лоба, на мене.

— Досить! Вартові! Відвести під стирту деліквента! Відділ, ставай у ряд! — перебив я голосними наказами неприємну мовчанку.

Уставилися.

— Змір! Стріль!

Шабля блиснула гадюкою і десять стрілів упало, як один. Мене ще слухали... А більшовик стояв під стиртою, блідий, із затисненими, в дожджанні смерти, кулаками і дивився на мене. Стріляли сліпими патронами, бо я хотів лиш побачити його страх.

Не знаю, чи це було отупіння після того, як він уже наперед погодився зі смертю, чи щойнше, досить, що не заламався.

— А тепер іди к чорту, бо такі справді розстріляю, — крикнув я сердито до нього й до козаків воркнув: — До коней!

Мені було погано. Я навіть не знав, що це, й не всилі був думати над тим. Я тільки чув, що щось зайшло...

Я бачив ще, як він збирає свої речі, що порозкидвані на землі, й уже обертався, щоб відійти, коли він зупинив мене.

— Я вас не одпустив би, а застрілив! — сказав, дивлячися мені в очі. Обернувся й пішов. Я хотів, було, наздігнати його і застрілити, битись із ним на кулачки, кусати... та не випадало. Я теж повернувся на п'яті й пішов до сотні. Сів на тачанці, бо здавалося, що рана пече ще більш. І ми поїхали. По дорозі я вже прийшов до себе і холоднокровно роздумував над усією подією. Від того ставало мені ще поганіше й соромно.

Я програв, це скоро показалося в наслідках, що настали незабаром після цього. Зі сотні почали втікати. Зникали ніччю, не вертали зі стеж, пропадали застави. В додатку рана занечистилася й почала ропіти і я не злізав уже з тачанки. А проклятий більшовик уліз у голову й не давав спокою. Я бачив його погляд — з-під стирти, — в очах моїх людей, селян, полонених...

Не відпустив навіть на таборовій причі, втівав зі мною за кордон, на еміграцію, пірнув у підпілля, пробрався в тюрму — ніде не покидає...

— І ти тому... — почав я питатися, та Степан заговорив знову.

— Втікаю перед ним.

Ми замовкли. Степан тупо дивився перед себе, а я роздумував. Нараз він присунувся ближче до мене й, нахилиючися до вуха, вривано зашепотів.

— Ти знаєш? Я навіть деколи не вірю, що я... комуніст... і що це лиш той погляд... страх...

Описувати його? Це зайве й неможливе. Хто він? Також невідомо. Правда, що його знає багато людей, та ніхто не знає його цілого. Знають лиш його часточки. Для одних він інженер, другі знають його як письменника, треті ручать за це, що він журналіст, — говорять про князівський рід...

Журналіст Роновський уживає дуже часто візитівок доктора політичних наук Грименка, та це зовсім не перешкоджає йому мати паспорт на прізвище підполковника генштабу І. Н. Семчука...

Він перебуває всюди і ніде. Його можна побачити в Берлінським Winterpalast-і і так само часто буває він в Molin-Rouge.

Він дитя еміграції. Вона сплудила його, вивела в світ поміж людей, вона дозволяє йому жити і розвиватися та з нею він умре.

Він — себто Див-Гривенський — уже три тижні у Празі. Ходить по бідно обставленій кімнаті і нудьгує. Сердитий. Лютує. — От становище!... Хоч головою до муру!...

Нащастя, зовсім випадково зайшов його новий приятель Чорноусенко — теж підполковник — і завели балачку.

— Колись, удома... гай-гай!

— А тут?

— І це Європа? Культура? Хай вони подавляться нею, прокляті! Кабак якийсь завели, чи, чорт його зна, як це прозвати?!

Приятелі не розбалакалися ще як слід (як балачка то хоч зо три години), коли надійшов новий гість, галицький доктор — так злобно прозвав його Чорноусенко — Хлібчук і трійця завела дебату.

— Про що?

— Сучасний політичний стан на українських землях узагалі, а в Радсоюзі зокрема.

— І порядочки завели, нічого й говорить! Вчать наших дурачків та, хи-хи, приучують, — сміявся підполковник. — Я все говорив, і говорити буду, що вони одинкові розумні люди на світі, ці комуністи. Звісно, що жиди, — чого ж не називати річей по імені, га? Зрозуміли, що це за штука, ця влада. А це саме головне: — зро-зу-мі-ти! Так, у цьому весь секрет і весь розум. Тільки, щоб зрозуміти, а там то вже все, як по маслі.

— У мене, знаєте, такий начальник був — генерал Потапйов звався — так той завсіди любив поговорити на цю тему. Цікаві маз погляди відносно влади. На його думку то схемат правильно поставленої влади повинен бути ось такий...

Полковник перервав і уложив на столі коробку сірників, попелничку, олівець.

— Бачите? Ось так. Посередині, тут, де сірники, це губернаторські палати та взагалі адміністрація. Напроти палати, зна-

чить, де ця попельничка, церкву поставити. Праворуч, замість олівця, школу, а ліворуч жандармерію. Позаду, за сірниками, будуть тюрми. І готово! Все є на своєму місці і розділено, як треба, під рукою. Тут глибока думка: як тобі, значить, наша школа й церква не допоможе, то тоді жандармерія, тюрма. Тут усе продумано, ізольовано, а заразом пов'язано так, щоб один другого перевіряв, помагав і виручив у разі потреби.

— Що? Хитрий був старенький? — закінчив, підеміхнувся, підполковник. — Я теж тої думки, — додав по хвилі.

Дебата розвивалася і починала бути чимраз більш цікавою і голоснішою, та з появою журналіста Мантиюка все перейшло на загальнішу, ширшу й заразом і глибшу дискусію.

Дрібний спекулянт, Горпиненко, застав уже готовий з'їзд. Реферував галицький доктор.

— ...бо, прошу панів, це скандал, — майже кричав референт. — Прочу лиш представити собі, що вони з нами зробили? Завели нас сюди, на чужину, ми прийшли і що? Вони роз'їхалися, поприміщувалися на добрих посадах, або поверталися назад, а нас, дурнів, залишили так-во собі — на леді. Сиди й чекай... На що? На кого? Чого? Пощо було нас водити?

— Але я не дивлюся на справу виключно з черевної точки погляду. Я не егоїст і ніколи ним не був, не буду. Людина мусить мати якусь ціль перед собою, щось вищого від черева.

— Прочу лиш подивитися, куда воно йде та до чого ми докотилися. Я запитаю вас, шановне зібрання, хто веде нині цю нещасну, українську справу? Хто репрезентує нині наш народ вдсма і за границею? Хіба ми, колишні борці й нинішні скитальці, можемо допустити до цього, щоб заграниця признала нинішній фактичний стан правним і признала законною владою більшовицьку окупацію, чи то...

Галицький доктор закашлявся від зворушення при останніх словах, попив води й, захоплюючися сам своїми словами, говорив палко далі.

— А вони наробили влад, правительств, представництв, централь, об'єднать... Забрали фонди й тягнуть ще далі з різних джерел і нічого не роблять. Скандал!

Зібрання глухо відгукнулося.

— Скандал!

— Авжеж!!

— Ганьба їм!!!

— Уже всі сміються з нас, — продовжував, переcheкавши вигуки, доктор. — Як так піде й набудуче, то незабаром слово „український“ стане синонімом слова „авантюрничий“. Подивімося хоч би на ці „наші“ влади і скільки їх набралось в нас. У Берліні маємо три: гетьман, диктатор і колективний провід; у Мюнхені Полтавець-Остриця торгує дніпровими порогами; у Варшаві Андрюша креси розпродує, а з Парижа „тризуб“ помагає. Про Чехословаччину й не споминати хіба, бо тут скоро в кожному містечку якась влада „наша“ засяде. На провінції Грейнюк-Кравзе католицизмом торгує і зіскупів обманує —

а в Празі? Суматоха! На Сміхові¹⁾ — Шаповал, на Старім Місті²⁾ — безпартійна партія засіла, в Нуслях³⁾ — „генерал“ Горбаниук розпродує княжі титули. По п'ять тисяч корон штучка! На Віноградах⁴⁾ то аж дві: з одного боку випускає проклямації Савченко, а з другого бувші директори страшать... А Ржевніце?⁵⁾ Що дільниця, то влада! Це я лиш самі грубші назвав, а тих дрібніших то й не споминаю. Чистий розгардіяш, як той казав, і годі.

Промовець скінчив і сів. Товариство під вражінням промови важко зідхнуло і похнюпило голови. Дехто закурив.

Слово забрав Див-Гривенський. Він спершу лагідно обвів зором зібраних, немов запитуючи їх: приготувалися? бо я тепер... І почав.

— Попередній промовець уже висказав вам усе, що тільки можна було сказати відносно нашого політичного положення і додавати тут ще щось, це зовсім зайве. Договорилися вже до самого краю, — підвищив голос.

— ...і доборолися теж, — додав від себе підполковник Черноусенко.

— Годі вже більш балачки розводити, — продовжував з патосом перебитий промовець. — Треба чину, рішучого й сильного...

— Так!

— От слово!

— Правильно! — закричали всі враз.

Промовець легко відкашельнув і схилив голову, немов встидаючися стільки похвал. Зачекав, аж втихомиряться.

— Годі шкурничати! Нам треба — чину, праці! Мусимо спаралізувати зло нашою працею, поки ще час. Як довго ще будемо терпіти й безчинно приглядатися цій нікчемній роботі наших „проводирів“? І муринам уже терпцю не стає, а ми в Європі?! Промовець перервав і за хвилину говорив, уже спокійніше, далі.

— Не хочу даром витрачати слів і тому коротко з'ясую вам мій проект. Нас тут п'ятьох. До всякого діла треба не багато людей, як це вчить історія, але за те треба людей рішучих. Цих нам треба!

Промовець знов зупинився і намагався відгадати настрої, які викликали його слова у слухачів. Бачучи німу згоду й дождання, — Черноусенко прикивнув головою на знак, що одобрує все сказане — він розводив далі свій плян.

— Нас п'ятьох і всі ми, зовсім випадково і щасливо, з різних політичних угруповань. Доктор — есдек, підполковник — монархіст...

— А як інакше? — здивовано, запитав названий.

...Мантюк есер, Горпиненко есеф, я — безпартійний. Давайте, зробимо ми нашу нинішню стрічу офіційним з'їздом, переведемо об'єднання, установимо програму та заведемо вже

¹⁾ ²⁾ ³⁾ ⁴⁾ — празькі дільниці.

⁵⁾ — село під Прагою.

раз якийсь порядок у наших відносинах. Уже найвищий час на це, як також і на те, щоб кинути в забуття ці всякі міжпартійні сварки, колотнечі. Об'єднаймося! — закінчив окликом промову безпартійний і чотири партійники відгукнулися майже одночасно: об'єднаймося.

З'їзд перервано на пів години, щоб поодинокі групи могли дорозумітися. Усе відбувалося скоро.

— Треба владу. І то сильну владу! Таку, як цей генерал казав, що я про нього говорив. Це ж відомо, що наш нарід лиш сильну владу любить. І церкву треба й жандармерію... Не послухав — ростріляли й годі, а там уже, опісля, побачимо: що, як і куди. Порядок мусить бути! І уваження начальству — щоб теж було...

— І щоб приватне майно, також обов'язково, — вставив від себе Горпиненко. — Бо це чистий грабунок...

— І військо щоб було, як залізне, — знову не витримав підполковник. — Та відзначення, хрести...

— Все буде, — втихомирював журналіст. Лиш треба буде наперед маніфест до народу зіставити, обробити програму з'їзду, випрацювати і вислати ноти... — Слова журналіста вказували, що він зі своїм завданням обзнайомлений, та що цю працю робить не вперше.

— А треба конечно, — притакнув галицький доктор. — І на евентуалія щоб не забути. Їх усяда треба. Бо як би хтось захотів витягнути якісь консеквенції, то ми тоді крайнові: тиць евентуалія! Ось, диви! Тихо-ша, і не базікай багато, — всміхнувся хитро, лівим оком, доктор. Радів своєю видумкою.

— Найліпше буде розділитися на комісії. Я з доктором буду випрацьовувати ноти і програму та маніфест, а панове хай ділять ресорти, — запропонував журналіст.

Погодилися і праця гарячково рванулася вперед. У кутку при столику писав, вставляючи для всяких консеквенцій різні евентуалія — галицький доктор. З другої сторони столика повідомляв усі правительства чужих держав про нову й одиноко законну владу та писав звідомлення для чужої преси, а для свого народу проголошував маніфест, журналіст.

На ліжку та на софі ділили портфелі: Див-Гривенський — прем'єр і диктатор (доки український нарід не дозріє до повної демократії), генерал Черноусенко — військові справи, внутрішні — доктор Хлібчук, закордонні — журналіст Мантюк, а торгівлю — Горпиненко. Це покищо...

— Поділили й усе гаразд, — радісно вигукував генерал, міністер війни.

— Щоб лиш фонди вирвати, — річево замітив міністер торгівлі.

— Не турбуйтеся, панове, — поважно перебив новий диктатор. — Це вже моя справа і про кабінет я подбаю...

— А тепер покріпитися, — рішуче перекирив усіх, міністер внутрішніх справ.

Новий шеф закордонної політики визнавався в цих справах
знаменито.

Нотатка з чужих газет.

„Вчора на сильно заступленім з'їзді емігрантів — багато учасників не впущено на залю ізза браку місця — дійшло до об'єднання всіх українських політичних угруповань. Одночасно вибрано одноголосно провід, на чолі котрого станув, відомий і популярний серед українців, письменник Див-Гривенський, котрий вже виїхав на Балкан нав'язати зв'язки та навести лад між тамошньою еміграцією.“

„Радю помічуємо цей факт, тим більше, що нарешті дійшло до повного порозуміння серед емігрантів та остаточно покінчено з нечисленними „центрами“ і „владами“...

Семашко, студент машинового відділу, тількищо роздягнувся і повитягав потрібні до праці причандали, коли хтось застукав до дверей. Він буркнув сердито „прошу“ і подивився в сторону дверей поглядом, котрий ніяк неможливо було погодити з тількищо промовленим словом.

Двері поволі відхилилися й у них обережно виглянула голова.

Не перешкоджаю? — спитав гість і, не доходячися відповіді, увійшов до кімнати. Він став коло дверей і оглянувся довкола по бідно обставленій студентській кімнатці. Скинув капелюха й підійшов ближче.

— Ти сам? Нема нікого? І ніхто не прийде? — питав господаря, не даючи прийти йому до слова, та протягаючи до нього на привітання руку.

— Сам, сам. А ти чого такий переляканий сьогодні? — спитав, вітаючися, Семашко. — Сідай, прошу.

Семашко відсунув з-під столу крісло. Та гість стояв серед хати і дивився на Семашка, то розглядався по кімнаті. Він був високого росту, сухорлявий і зі скоро постарілим, чи, краще, зів'ялим лицем. На ньому широко гойдався старий, уже сильно протертий на руках і кишнях, загальної краски, раглян і в одній руці тримав він капелюха фасону „чотири пори року“, а в другій притискав до грудей пім'яту і, мов собаками пошарпану, активку.

— Не сядеш? — спитав іще раз, посміхаючися до крісла, господар. Він знав уже кілька літ Типенка, — так називався гість, — і вже звик до його трохи дивної вдачі та поведінки. Про його дивацтва знали й, мабуть, що через те не жив Типенко з ніким з емігрантів у ближчих відносинах, за винятком Семашка.

Що зблизило цих двох людей, що мали такі відмінні вдачі, — не знати, та з їх взаємовідносин було видно, що Типенко довіряв у всьому Семашкові та заходив до нього часто-густо на безконечно довгі балачки, а цей знову вмів слухати його — деколи навіть любив — і нічим не зачіпати його, аж надто вражливої, вдачі. Одинокий Семашко вмів говорити і поводитися з диваком. Він лягав звичайно на ліжко і, затагаючися димом з папіроски, слухав Типенка та одночасно думав про що інше, а коли цей надіодав йому, він зривався нагло й починав заппадливо прибирати кімнату. Типенко спочатку не звертав на це уваги й говорив далі, але як господар починав прятати зі стола порозкидувані речі, тоді він вривав у середині речення й питав:

— Ти що? Може хтось прийде?

— Обіцяли прийти Степан з Мироном, хочемо сьогодні трохи спільно попрацювати, — відповідав Семашко, стираючи із стола.

Тоді Типенко покvapно одягався і, не вважаючи на прохання господаря, щоб залишився, прощався й відходив. У дверях обертався і говорив: „Другим разом докінчимо“.

Так було кожного разу й Семашко вже наперед знав перебіг сьогоднішніх відвідин. Він, бачучи неуспіх своїх припрошувань, обернувся і, не звертаючи на гостя жадної уваги, обернувся й пішов у сторону ліжка. Та Типенко впіймав його за рукав.

— Ти маєш вільний час? Що?

— Кажу ж, що маю, — відповів, обертаючися, Семашко.

— Бо я сьогодні до тебе не на балачку, а в дуже важній справі — порадитися прийшов, поговорити... І не думай, що це якісь дурниці, ні, це справа надзвичайної ваги, історичного значіння для нас, а то й для людства...

Типенко говорив скоро, не випускаючи з руки Семашкового рукава і нахилиючися до нього щораз ближче. Останні слова докінчив майже шепотом і, пустивши Семашка, оглянувся по кімнаті.

— Тут нічого не чути? — запитав, показуючи на стіни, — бо тепер і стіни вузьенькі, а то, як треба, то й паперові.

Він навшпиньки підійшов до дверей і розкрив їх нагло, одночасно майже вибігаючи на коридор. Не впіймавши нікого, задоволений, вернувся до кімнати і запер за собою двері на ключ. Аж тепер він відложив капелюх і скинув плащ.

Семашко стояв серед хати й остовпіло дивився на Типенка.

— Цього ще не було. Що це сьогодні з ним? — думав, слідкуючи за дивовижною поведінкою гостя.

— А тепер можемо сісти, — сказав Типенко й підійшов до столу. — А ти сядь коло мене, ось тут.

Сіли. Типенко поставив на стіл активку і вдарив по ній долонею.

— Ось тут воно — увесь секрет! Так-так, — похитав головою, — не даром стільки часу на це витратив. Аж учора докінчив нарешті і провірив. Геть усе скінчено, так, — протягував по волі слова й увесь час не спускав очей з активки, що берегла його таємницю, та тримав її рукою.

Господар не відповідав нічого. Він дивився то на гостя, то на його таємничу активку.

— Чи не зійшов він з глузду? — думав Семашко й одночасно передумував над тим, що йому в цьому випадкові зробити?

Та гість не проявляв нічого небезпечного. Навпаки, він вигідно розсівся в кріслі і, всміхаючися до Семашка, любувався його здивуванням.

— Що? Цікавий? Так. О-о, то не один був би цікавий, що

тут криється, — постукав Типенко пальцем в активку і розсміявся. Нараз він стихив голос.

— А скільки дали б за такий погляд? Знаєш? Ні. Мільйони, міль-йо-ни! — кажу тобі. Не віриш, що?

Типенко перервав і занісся ще голоснішим сміхом.

Семашко все ще здивовано і з недовір'ям оглядав гостя й активку. Нарешті промовив:

— Ти, бачу, сьогодні в знаменитому гуморі, Костю? Щось знову придумав?

— А ти що? Вже знаєш? Від кого? Значить, що вже підглянули? скажи! — перервав нагло свій сміх Типенко. Його очі перелякано повисли на Семашкових устах, губи дрижали.

— Ні, я лиш так. Додумуюся. А ти...

— Я вже гадав, що, — перебив, зідхаючи з полегшею, Типенко. — Ти знаєш, що тепер треба надзвичайно обережно й нікому не довіряти. Я вже помітив, що за мною слідкують... навіть і братові не можна довіряти, — додав уже тихцем.

— І мені теж? — пробував жартувати Семашко.

— Е, тобі — то інша справа. Я тобі довіряю, єдиному. Ти... ти... — кочлепав Семашка по плечах. — Ти... — повторив утретє й не докінчив речення. — Тому я тобі довіряю і лиш тобі покажу.

Типенко розкрив активку й добув з неї жмут паперів. Поволі розгорнув їх і говорив далі.

— Ти знаєш, що я вже покинув моє останнє заняття? Бо ж який це змисл? Писати нині, в такий важкий час — вірші, драми, опери? Скажи? Тепер, у час такої страшної боротьби, ми повинні всю свою увагу звернути тільки й виключно в цей бік. А ми що? Забавляємося мистецтвом, псуємо папір на полеміки про впливи: східні, чи західні — хе-хе! Сміх! А тим часом нас нищать.

— І що? — спитав недбайливо Семашко. Він уже заспокоївся і хотів вставати, щоб піти до ліжка та зайняти на ньому привичну позицію. Та Типенко потягнув його знову на крісло.

— А ось вислухай до кінця. Сьогодні не можеш лежати. Я кинув усе й почав ось яку працю! — Типенко помахав паперами під носом Семашкові. — І це все праця більш, ніж одного року. Я про це нікому не говорив ні словечком, що я тепер працюю днями й ночами над моїм пляном, навіть і тобі не сказав. А важко було. Деколи я зневірювався в успіх, так, були сумніви, хотілося порадити з кимось, почути чужу думку про це, поспитати... Але я видержав і тепер, по році доживання, непевності, праці і клопотів — я готовий.

— ?

— Ти дивишся на мене і, мабуть, думаєш, чи не збожеволів я часом? Я теж думав, але тепер тут — о! — дивися, в оцих паперах криється, знаєш що? Повіриш?

Семашко мовчав. Він не знав, що йому думати і що сказати. Типенко говорив далі.

— Не знаєш? То я тобі скажу..

Типенко зробив у цьому місці довгу перерву, щоб іще більш вистепенувати ефект.

— Соборна, вільна і самостійна Україна. Так, — додавив з притиском, — і то зовсім вільна, геть уся, навіть і з колоніями, якщо забажаємо. Ось це моя праця, моя думка й мій винахід. Епохальний винахід, котрий видумав я! Типенко — дивак, розумієш?

Типенко говорив з такою переконуючою силою й вірою, що Семашко тільки дивився на нього й не знав, що йому думати. Він починав вірити. В голові ожили прочитані спомини про геніяльних винахідників, котрих їх оточення, загал, ба, навіть і фахівці вважали тільки за блазнів. Його цікавість зросла і він простягнув руку по папери.

— Ну, що таке? — Покажи!

Типенко відсунув простягнену руку.

— Сам покажу.

Він розгорнув папери й почав обережно, картка за карткою, перелистовувати. Перед цікавими очима Семашка забігали кривульки, колеса, числа, лінії, букви, творячи незрозумілі для нього получення геометричних фігур. Рисунки були виконані червоною й чорною тушшю та робили вражіння дбайливо виконаної праці.

Типенко докінчив листувати й обернув папери першою сторінкою наверх.

— Ось це мій винахід! Бачиш цей рисунок? — Так буде виглядати моя нова машина — надтанк!

На рисунку можна було розпізнати два великі колеса, що виповняли майже цілу сторінку. Колеса були зв'язані зі собою різними простими й кривими, чорними й червоними лініями, що збігалися, перехрещували й ішли вгору, де закінчувалися знову новим лабіринтом та творили надбудову над колесами, в роді будинок.

Семашко уважно, приглядався рисункові, намагаючися зрозуміти його істоту. Не находячи її, він подивляв працю, й це, звідки взялося у Типенка фахове знання, потрібне хоч би лиш для самого викінчення нарисів.

— Значить, це воєнний винахід? — здобувся нарешті на запитання.

— Так, — коротко відповів Типенко. Він увесь час дивився на Семашка, щоб не втратити нічого з того вражіння, яке робив на нього винахід.

— Але на чому він полягає? — питав знову Семашко. Типенко розсміявся.

— Що? На машиновому відділі не вчили? Не розумієш? Так, так. Тут інженерські дипломи ні до чого! Не помагають. На це треба ось тут, — Типенко постукав себе пальцем по чолі і говорив, підсміхаючися, далі. — Та це пусте, бо один може зробити це, а не знати другого і навпаки. Так і в цьому випадкові. Я зов-

сім не дивуюся тобі, — закінчив вибачливо й узяв рисунок з рук Семашка.

— Винахід надтанку надзвичайно простий і його конструкція теж. Бачиш ці два колеса? Отже, це будуть справжні колеса з проміром двох до трьох кілометрів.

— А де ж ти такі колеса зробиш? — запитав недовіркою Семашко. Його вразив насміх Типенка.

— Це не важко. Сьогодні все зроблять, головне, щоб плян був добрий, — відповів Типенко й пояснював далі. — Отже, на осях, що лучать ці колеса, — бачиш на рисунку? — буде побудована вежа й уже цілий винахід готовий. Просто, що?

— Я таки не розумію. Ну, буде вежа між тими колесами, і що із цього? А де ж тут Україна?

— Ха-ха! Я так і знав, що ти не зрозумієш, — весело розсміявся Типенко. — Це ж надтанк, так?

— Ну?

— А раз надтанк, то тоді ясно, до чого він буде служити, і що там у тій вежі будуть гармати, кулемети, бомбомети й усячина. Можна буде й аеропляни, що завгодно. Місця досить...

— І...

— І те, що ми збудуємо кілька десятків таких надтанків, поставимо в Карпатах, розгойдаємо і бий, куди й кого попало. Тепер розумно?

— То вони як, без моторів?

— А нащо ж моторів? Ти собі уяви лиш той розгін з Карпат і той мах?! Як пустимо в Карпатах, то спинимося десь аж у центральній Росії. Вони так побудовані, щоб й без моторів можна стримати, ось тут є прилад, бачиш? — Типенко обернув пару карток і показав новий рисунок.

— А де ж ти побудуєш ці свої машини, — сумнівався Семашко. Він поволі увільнювався від першого вражіння надтанку.

— Це теж не важко. Союз заключимо, от хочби з Ч. С. Р. і побудуємо. Як тільки побачать такий винахід, то на всякі комбінації підуть. Це ж світ завоюєш таким винаходом.

— А я думаю, що він не буде надто добрий, — почав обережно Семашко.

— Чому?

— От хоч би через те, що такий велетень надто добра ціль для гармат...

— А нащо панцер? Не проб'є! Я й над винаходом нового панцеря працюю. А ця швидкість танку, що? А висота? Можна буде ще й вище, це вже не трудно — го-го!, — сміявся знову Типенко. — Тут справа ясна: їдь і бий, тороши, що лиш попаде по дорозі — геть комуну розторошимо!

— Так дозволь...

— Що знову?

— Ти ж нам тоді все населення знищиш і що нам тоді з держави без горожан? Де візьмеш українців до своєї України.

Типенко нетерпляче перебив.

— А ти думав, що я, як малий хлопчина, захопився своїм винаходом і про все інше не подумав? Ні, друже, й це я мав на увазі.

— А саме?

— Набої хемічні, видумав, що українців не будуть чіпатися — ось що.

— Які?

— А такі придумав, що будуть убивати лиш наших ворогів. Семашко чув, що його розболіла голова. Він потер рукою чоло.

— В який стосіб?

— Теж просто. Ти знаєш, що кожна людина має свій питомий запах, так? І народи теж пахнуть, одні приємно, другі менше, але всі пахнуть. І ось на цьому я побудував свій хемічний винахід. Наприклад москаля чути цапом, жида цибулею і часником...

— І що із цього? перебив, нерозуміючи, Семашко.

— І ці набої сконструювані так, що будуть ділати лиш тоді, коли буде запах цапа, цибулі і т. д. Дамо їм У. С. Р. Р.!... Тепер уже зрозумів?

— Але все таки твій винахід непрактичний, — впирався Семашко.

— Чому?

— Хай буде, що і надтанк добрий і хемічні набої, але...

— Що за „але“?

— Але, — продовжував Семашко, — ти лиш подумай, що станеться, як нараз вибити стільки людей?

— Що?

— Страшні пошесті...

— І що із цього?

— Скільки мільйонів помре наших людей при цьому? Українців! Ти подумав?

— І скільки, думаєш, згине від тих хворіб, — спитав Типенко і зараз же сам відповів. — Ну, скажімо, що 10, ну, 15,000.000. Це ж дрібничка для нас. А хай і половина?

— Дрібничка? 15,000.000 — дрібничка?

— А що? Ми ж народ молодий, здоровий і що для нас сплодити 15,000.000? Коли б лиш держава і землі доволі, а сплодити — то у нас лиш раз-два і готово. Ми, слава богу, не французи — сплодимо.

Р А Д Я Н О Ф І Л

Усенко кидався на всі боки. Він вився, мов в'юн, крутився, проховзувався в кожному шпарку. Був усе й усюди там, де лиш показувалася найменша можливість, чи хоч би лиш надія на надію... Та не виходило.

Вже стільки разів здавалося йому, що нарешті попав у русло та йде з ним, та незабаром показувалося, що це лиш ним „ходять“ і він виходив з русла на те, щоб, не тратячи довго часу, кинути в другий бік. Не дармував.

35 років, не вчисляючи в те подвійних воєнних та почвірних емігрантських, повисло тяжко на хребті Усенкові й намагалися зігнути його вниз. Сумне марево передчасної і непевної старости не давало йому спокою і підганяло його до ще більших зусиль.

Так. Старости й біди боявся Усенко найбільше з усього. Він довгими годинами передумував про них і не раз, прижмурюючи очі, бачив їх старих і костлявих, з костуром у руках, як тягнуть його в холодну, непривітну вулицю... Його мучили сни — і дійсність.

Усенко вже всього пробував і таки справді не виходило. Був за студентських часів у комгуртку, агітував, промовляв, бився і його били, сидів навіть за свою революційність — і на Радянщину таки не пустили. Інші, менш активні, з поганим мало-міщанським походженням, з контрреволюційним минулим, виїхали і примістилися на тепленьких посадах спеців, а Усенко остався далі, безнадійним емігрантом.

Намагався дістати горожанство — відмовили через працю в комгуртках.

Інженерські студії не придалися — „надпродукція інтелігенції і своїм нема що їсти“.

Усенко не піддавався, але й далі завзято міняв заняття, місця побуту, знайомих, переконання — готов кожної хвили проміняти навіть і себе. І коли це все завело, він кинувся на посередництво, карти, жінки.

Всюди застій.

Тоді Усенко рішився востаннє — піти на ризико. Він цілими днями бродив вулицями столиці, вибираючи принагідну хвилю і довго та дбайливо вишукуючи жертву.

Авто, що переїхало Усенка, був 60 гп Паккард з новою, гарною лімузиною і шоферував ним сам власник, багатий текстильний фабрикант, Шмідт. Як це сталося, фабрикант ніяк не міг зрозуміти. Він клявся, на чім світ стоїть, що їхав 10 км. скорістю, уважно, та що цей (проклятий) емігрант сам підліз під його віз. Свідок, якийсь бідолашний студент, що бачив цілу подію з другого хідника, зізнавав цілком противно, а сама жертва нещас-

ного випадку лежала при хіднику і лиш жалібно і болісно зойкала.

Поліцай прикликав санітарне авто й Усенка відвезли до лічниці, а фабриканта повіз до комісаріату для списання протоколу. Справа пішла в суд.

Минали довгі місяці доживання й Усенко, котрого поранення було дуже поверховне, та відбилося лиш на нервовій системі та нездібності до умові праці, бігав майже щоденно до адвоката, котрому віддав справу (виграна по половині) та мучив його вічними допитами і проханнями про завдаток.

— Як думаєте, пане докторе? Хоче зі мною миритися і дає вже 5.000 кч відступного.

Адвокат, молодий ще і елегантний, похитав, заперечуючи, головою.

— Не брати. Абсолютно не брати. Фірма добра, шоферував сам власник — найменше 20 тисяч витягнемо.

Усенко вертав домів і по дорозі вичислював, що можна зробити із цією сумою. Тимчасово, самозрозуміло та певний себе, позичав у знайомих на біжучі видатки. Йому цим разом не відмовляли.

Процес виграно. Суд признав фабриканта винувим та присудив на заплату 15.000 кч Усенкові за біль, нагороду заподіяної шкоди, нездатність до праці і звернення коштів лікування та процесу. Присуд склали заочний, бо фабрикант на розпрабу не прийшов.

— У текстильнім промислі теж криза, упадок акцій, демпінг — банкрут і ліквідація фірми. Пасива 5,000.000, а фабрикант щез, — комунікував невеселу звістку Усенкові адвокат.

На адвокатським лиці видно, що йому теж невесело. Він, сумно всміхаючися, закінчив своє звідомлення клієнтові й його лице прибрало нараз діловий вигляд.

— Мій гонорар виносить...

Усенко перебив. Махнув нетерпеливо рукою, засунув аж на очі капелюха й уже аж коло дверей сказав:

— У моїм промислі теж криза...

Тріснув дверми і поволікся, тяжко совгаючи ногами, на вулицю. Злість замінилася на сумне пригноблення.

Того дня більше людей скаржилося на кризу і махали руками та тріскали дверми. Усенка це не вражало.

Емігранти, що снували різні пляни на Усенкову виграну, теж махнули рукою.

— Пропала людина.

— А жаль...

— Не повезло, — рішили вкінці одноголосно й остаточно вимазали Усенка із списку надійних людей.

І помилилися.

Не минуло пів року, як несподівано для всіх з'явився в каварні Усенко і, немов нічого й не було, спокійно заняв своє давнє місце. Емігранти дивилися, протирали очі й дивувалися.

- Ти, бачиш? Усенко?
- Справді. Диви-диви. А як...
- Роздув кадило, що?

Емігранти наклонювали голови один до одного й півтихцем шукали, не спускаючи при цьому очей з Усенкового столика. Вони помічали все; добру вечерю, третє з ряду пиво, срібну папіросницю, добрий вигляд і одяг... Обсервований недбало листував газети й журнали і здавалося, що не бачить нікого. Оркестр грав новий слов-фокс із звукової фільми; „Муж на замовлення“.

- А цікаво, де це він так?
- Джерельце, видно, відкрив.
- Таки джерело...
- Хитрий хлопець. Я ж казав, що він не пропаде.
- Але що таке і де саме?
- Цікаво, — погоджувалися всі і ще сильніше оглядали

Усенка, хочаби спільним зором видобути з нього таємницю його успіху. Не виходило.

Тиждень тривало напруження. Емігранти крутилися коло Усенкового столика, мов у зачарованому колі, прихильно кланялися та не підходили.

- Не треба відстрашити...
- Ще подумає, що старі борги хочемо...
- Або позичати...
- Авжеж.

На розвідчика вибрали одноголосно Трутенка. Він людина, що знає все й усіх, з усіма добре живе, нікого не образить і сам не ображається — і з Усенком теж зуміє...

Трутенко ввійшов до каварні і великим луком замірив на Усенків столик. Обходив. Він розглядався на всі сторони, немов шукаючи когось і, вкінці, наблизився до цілі. Його очі стрінулися, несподівано, з поглядом Усенка і лице засвітилося радісним зчудуванням.

- Ах, це... кого я бачу?

Він радісно вхопив Усенкову руку і тримав її довго, боячися випустити можливість. Усенко сів і показав рукою на вільне крісло.

- Сідайте.

— Може чекаєте? Не перешкоджаю? — питав Трутенко, притягаючи ближче крісло. — Де пропадали? А ми вже рішили, що ви напевно покинули наші краї... Як здоров'ячко? Поправились, видно...

Усенко відповів усмішкою.

— Ми вже стільки разів думали й згадували про вас. Що за нещастя, уявіть собі? Виграти процес і грошей не дістати. Наші деякі ще й досі не вірять, мовляв, що це ви лиш так, щоб вірителів спекатись. Навіть до адвоката вашого ходили — як неприємно, що? А сумочка була собі нічого...

Трутенко був би ще й далі говорив та до столика підійшли ще два знайомі. Знову привітання, перші запити.

Розмова рвалася, клеїлася й знову рвалася. Усенко не підтримував її. На всякі запити він відповідав півсловечком, усмішкою, запитом, або таки зовсім мовчав.

Трутенко запропонував змінити льокаль.

— Перейдімо до винарні.

— Відсвяткуємо Усенків поворот...

— Ми ж просимо...

Усенко опирався, щоб переконатися в щирості запрошення та вкінці переміг сентимент.

— А таки то нема, як свої люди...

У винарні найшли свобідний столик, у кутку. Трутенко замовив вино, перекуску. Підійшли до буфету й випили по чарці. Товариство почало проявляти себе чимраз голосніше. Басок підтягнув: реве та стогне, та тенор перебив: на три шляхи з України... — і товариство підтягнуло. Українська лірика взяла верх.

Усенко допив свою чарку й заговорив.

— Нема то, як з нашими. Щирі, душу розважиш... серце відведеш. А ці — він показав рукою в сторону автохтонної публіки — без душі. Болото — не народ. Сидить, як чіп у бочці, одною рукою п'є, а другою записує видатки й баланс підводить, чи не за багато на нині розходів наробив. Ех, і люди...

Встав від столика, замовив по дорозі в кельнера ще дві пляшки і надто випростовано підійшов до піяніста. За хвилю в закуреній залі змішалися з димом звуки української в'язанки, що починалася від „Айда тройка“, переходила на „Каробочку“ і кінчалася гопаком. Між тим гралося теж „Що ж я буду бідний діяв“ та „Не ходи Грицю“. Товариство підспівувало „Каво то нет“.

Музика перестав і товариство заговорило, всі нараз. Трутенко запевнював Усенка про свою щирість та ліз цілуватися.

— А ти не той став, що був. Неширий, ховаєшся, — докоряв Трутенко.

— Як? Як?

— А ти! А що ж? Відцурався, не показуєшся між нами, ховаєшся. Я, людина одверта, все скажу в очі, не те, що другі.

— Чого це ти? Хто ховається?

— Звісно, — вперто лепетів далі своє Трутенко, — що ти. Пропав, як камінь у воду пірнув, а тепер вернув і що? Мовчиш і словечком не згадаєш про себе, немов боїшся, що ми вкрадемо твоє щастя. Ще й всміхаєшся... А ми твої приятелі, товариші? Так?

Усенко притакнув.

— Хіба я ховаюсь? А звідки мені знати, що вам цікаво. І нащо воно вам придасться?

— Чого ж? Цікаво, просто цікаво.

— Ми, емігранти, як одна родина. Ні?

— А може і ми щось... навчимося?

— Навчитесь? Хіба це можливе? Тут просто треба мати голову на карку й вибрати відповідний момент, знати відгадати потребу, найти кон'юнктуру...

— Ми теж...

— Еге ж. І я теж... колись так думав. Самі знаєте. А що вийшло? Щастя, що калікою не став, а міг легко, правда? А здавалося, що діло просте: авто, як цяцька, і хто має таке авто, той мусить мати і гроші? І що? Полежав у лічниці, наробив довгів і знову на вулицю. Треба було знову починати все наново. Дійшло, було, до того, що вже навіть промишляти не міг, а мусів таки за фізичну працю взятися. Цеглу носив, возив пісок, копав...

— І що?

— Таки найшов?

Усенко лиш кивнув головою: так.

Три голови нахилилися ще ближче до нього і їх очі питали без слів: як?

— Вихіснував кон'юнктуру. Знайшов цей товар, що має тепер найліпший збут у цій, переповненій усякими продуктами, Європі.

— А що саме?

— Політика?

— Посада?

— Ні це, ні те. Й обоє потрохи.

— Ну???

— Працюю в редакції кореспондентом.

— Невжеж?

— І платять?

— Це діло...

Всі три розчаровано випростувались.

— І платять? — питав ще раз, без великого довір'я в Усенкову щирість, Трутенко.

— А що? Даром? А як платять, ще й припрошують?

— Та як...

— Просто, — нетерпеливо перебив Усенко. Недовір'я товариства починало його дратувати. — Написав і прийняли. Напечатали і заплатили. А нині мене передруковують по всіх газетах, тутешніх і заграничних. Де лиш глянеш, то можеш найти мої статті, передовиці... Я вже й колись пробував пера і писав та наші редакції кидали до коша, — а чужі тепер рвуться.

— При цьому безробітті?

— І конкуренції?...

— Я без конкуренції. Так би мовить, спец.

— Про що ж таке пишете?

— Про все: п'ятирічку, радянський демпінг, більшовицьку небезпеку, їх методи, білих невільників, червону армію, небезпеку революції в Європі — є про що писати. А тепер ці справи — на вагу золота.

Розмова тягнулася ще довго. Говорили про можливість інтервенції, вигляди. Гетьман, чи УНР?...

Усенко сидів знову тихо й лиш прислухувався. Він чув поодинокі слова та не в силі був стежити за цілою розмовою. Його думки були деінде.

— А що далі? Що далі. Знову міняти все й починати наново, від початку. Де ж запорука, що?...

І Усенко впіймав себе, що він ніяк не хоче ані інтервенції, ані упадку більшовиків і зміни режиму та відносин. Йому хотілося, щоб і надалі залишився цей нервовий стан доживання й неспокою, що дав йому таке вигідне пристановище і спосіб заробітку. І чим більш переконували себе емігранти в недалеких змінах, тим більше впевнявся Усенко, що він щирий прихильник радянської системи і симпатик УСРР, та що він таки справжній радянофіл.

Матвій Дерчина бив жінку. Однією рукою, пригинаючи до землі, тримав її за косу в той спосіб, що жінчине тіло, зігнене в каблук, лежало перед ним на долівці, а її голову тримав цупко, мов кліщами, поміж колінами. Другою рукою, озброєною в широкий ремінь з подвійним рядом дірочок, повибиваних мосяжними бляшками, бив.

Щохвиля, в рівномірних відступах, ремінь підносився вгору й опускався з глухим лоскотом на згорблені крижі. Бив з притиском.

По кожному русі Матвієвої руки, або по способі, в який він шарпав за косу, підтягаючи так ближче до удару тіло, чи то по самих уже ударах, можна було пізнати, що биття жінки Матвієві не першина та що він у цій ділянці дійшов до повної досконалості.

Матвій перенімався биттям і виконував його дбайливо, із чуттям, не пропускаючи при цьому ані крихітки тонкості з одиченого хисту. Ця груба, на перший погляд, картина в нього виходила майстерно.

Лиш битій жінці, Насті, далеко було до подібних думок. Її тіло, припадаючи за кожним ударом до землі, пручалося та гнуло на всі боки. Охкала.

— Защо ти мене так катуєш? Здоров'я мі збавиш та й дитинку маленьку осиротиш, — добувався від долівки верескливий зойк.

Матвій бив далі.

— Та ще святонько нині таке рокове, а ти, нехрист, бога не боїшся... — просилася знову жінка, користаючи із цього, що Матвій перестав на хвилю, щоб набратися духу.

Відсапнув і знову підняв руку. Прикусив губу і скривив голову на ліво. Приходила остання дія, з приговорюванням.

Жінка відчула це, бо бачити чоловічого лица не могла. Замовкла і лиш її тіло ще дужче притулилося до долівки, готуючися до останніх ударів. Відступ між ударами побільшився. Ремінь опускався чимраз то рідше та за те сильніше.

— А от тобі свято... а свято... та ще Йордан... А тут маєш бога, щобись знала, що я безбожник... що я радикал... та що в радикалів нема богомазів по стінах... І щоб ти мені їх більше... не вішала... а не вішала, та щоб уже раз знала, що я тут газда... і що я скажу, то й має бути... бути. А на! А на! Щоб пам'ятала що я наказую: лиш Шевченко і Франко, а тих других туди не пхай. І затам собі, бо кості поломлю і бебухи ти пооббиваю... Пам'ятай: Шев-ченко і Фран-ко, Фран-ко, Фран-ко...

Матвій викрикнув останнє слово, нахилиючися враз із ременем над жінкою. Опустив ремінь і копнув її ногою від себе. Жінка припала до землі й не вставала. Він підперезався ременем,

приніс із сіней відро з водою і виляв його на лежачу. Взяв з лавиці шапку й пішов з хати, голосно затріснувши за собою двері.

Мала дівчинка, що тихо схлипувала під хатою, почувши татові кроки, метнулася перелякано вбік і поза хату побігла до сусідів. За нею, навздогін, пігналася вістка по селі, що Матвій побив жінку.

— За образи.

— Ну-ну, дивіться. І хто таке видів, людоньки добрі?

— Та ще в таке святонько?

— Ото катисько, щоб він по березі траву зелену пас, Ірод окаяний...

— Щоб хоч було б защо, то й жило не було б, але за образи свйиті, хто таке видів та й чув.

— Світ такий нині. Радикали якісь поробилисі, а не люди...

— Каже він їй, щоби образів у хаті не було. Ще в літі якось-то всі повикидував, лише двох лишив: Шимченка та й Франка.

— Ну-ну?...

— А їй, бідній, маркотно. Прийде хтобудь до хати, а то без образу свйитого. Як кальвіни якісь...

— А що ж?

— Та ще там у році то пів біди. Але на Йордан? Прийдуть з водосвятієм, а тут лиш встид та й ганьба, хоть хату замикай. Єгомось, дяк, паламар...

— Аякже?

— Вона як вчула, що вже до сусідів прийшли, то й побігла до комори, принесла образ та й повісила.

— А він...

— У хаті десь не було, то й гадала, бідна, що минесі.

— І наднесло?...

— Носило би го по безвістях. І так збив, що самий вам синець. Дивитисі не можна.

— Та такий хлоп, як звір...

Жінки густою лавою поставилися по стороні Матвіїхи.

— Кажуть, Матвію, що ти жінку до радикалів записуеш?

Матвій всміхнувся. Деякі господарі розсміялися в голос.

— А що? Як не слухає чоловіка, то треба таки записати бабі, — відповів за Матвія його сусід.

На чоловіків звістка не зробила вражіння.

До великого посту Матвій упорався з роботою. Обмолотив, на переміну оббиваючи снопи й жіночі плечі, наробив сніпків на пошиття, тощо. Роботи, на чотирьох моргах не багато. І новинок не було. Хіба лиш те, що Матвіїха вродила сина.

Стара повитуха, оббиваючи дитину, гугняво запитала:

— А чи не завчісне воно, молодице?

Молодиця у відповідь тихо й болісно зойкнула та обернулася до стіни.

За неповний місяць по христинах вертав Матвій з похорону. Йшов сумний, з похиленою головою і навіть не чув, як розважував його сусід Михайло.

В калабанях, на розмоклій дорозі, мерехтіли: трумна, похорон, рокова служба божая...

— Видатків вам наробила небіжка, нема що й казати, — перебив сусід, відгадуючи його думки.

— Ще й двох попів захтілося бабі, паради, — думав далі Матвій.

— А що ж. І рятунку не було, бо так си вимовила при свідках, та й уже...

В хаті плакала дівчина й колисала малу дитину.

— Нема мамунці, Дмитруню... нема...

— Тихо! Не жвиндай! Ще й ти?... — злісно закричав Матвій.

Мала скулилася, дожидаючися удару. Матвій засунув шапку на голову і, голосно гримаючи дверима, пішов на двір.

Молодий парох сховав сорок золотих і попрощався. Сів на віз і малі конята рушили, ліниво брикаючися в болоті. Вибої, в роз'їдженій дорозі, підкидували думками.

— А я вже боявся, що пішов на теологію... а тепер виджу... що нічого собі... спокійно... 15 акафистів... три рокові... більш тридцяти звичайних служб божих, христини, похорони... Побожні люди...

Фіра минала церкву й молодий парох зняв шапку та тричі, щиро, побожно та вдячно, перехристився.

На західній без змін.

Василь Дерчина оженився вдруге. Перед шлюбом висповідався, а за три тижні пішла знову вістка по селі, що Дерчина побив жінку.

— За образи...

Михайло Наумович докінчив рисувати кривульки на кавалкові паперу і з-під окулярів глипнув на говорячого.

— Авжеж, що треба. Певно. А нащо це вам ці книжки?

Повернув очі знову на папір і олівець почав перервану працю.

— Говорив же ж вам, що для перекладів, — відповів змучено товариш Масленко. В його голосі чулася скрита нотка якогось невдоволення чи то подразнення. — І то конечно треба дістати, — додав він по хвилі мовчанки, бачучи, що Михайло Наумович не звертає на нього жадної уваги, але обернув папір на другий бік, і нахиливши над ним голову, розрисує новий орнамент.

— А так, треба дістати. Це безумовно, що треба, — почулося з-над паперу, у вільних від потягнень перервах. — А в бібліотеку заходили?

— Був.

— І що?

— Нема. Це самі нові видання...

— Ну, да. Як нові, то певно, що там не знайдете. А дістати конечно треба, — рішив згідливо Михайло Наумович і знову нахилився над рисунком.

Обидва мовчали. Михайло Наумович рисував, а Масленко дивився непорадно перед себе. Він ніяк не міг рішитися, що йому тепер зробити. — Встати й відійти, чи ще запитати? Постановив, що треба для форми поспитати ще раз.

— І що зробимо?

— Із чим саме?

— Ну, з тими книжками?

— Треба достати. Аяк? Для такого діла безумовно, що треба.

Михайло Наумович випростувався в кріслі, зняв з носа окуляри й почав їх дбайливо чистити. Час від часу дивився прижмуреним поглядом короткозорого на Масленка.

— То ви напишете, Михайле Наумовичу?

— Кудя?

— На Україну...

— Чого ж писати?

— А що ж тоді? Як...

— Просто так зробимо. Тут є такий доктор Хартен. Чули про нього?

— Чув.

— От і гаразд. Це есдек, з нашими петлюрівцями колись працював, а нині ми його використовуємо. Мову знає, от що! Так, ви, значить, зайдіть до нього і скажіть, щоб вам видав потрібні для вас книжки.

— А хіба він має?

— От тобі й на! У нього ж моїх книжок до лиха, я йому їх для праці позичаю. Обіцяв, що напише щось...

— То напишіть мені карточку до нього, я ще нині зайду туди.

— А нащо карточки? Просто скажіть, що прийшли від мене по книжки — і скінчена справа. А як?

— Та ви вже посилали до нього товариша Гринюка.

— Посилав. А що?

— Не хотів видати.

— Як? Чому?

— Казав, щоб принести карточку.

Михайло Наумович розсміявся.

— А певно! Як жеж так, щоб без записки? Тоді всякий просто з вулиці міг би прийти і сказати: дайте мені книжки, я від Михайла Наумовича... От тобі й штука! Без записки не видасть, це ж певно.

— То напишіть.

— Що?

— Та записочку...

— Яку?

— До доктора Хартена.

— А навіщо ж записки? Ви прямо скажіть, що від мене прийшли...

— — — — —
Товариш Андрій побачив у ждальні попівську рясу і здивувався.

— А це що за мара? Це від коли стали сюди попи заходити? Треба спитати його, чого це він сюди забрив?

Товариш Андрій приїхав недавно з Харкова й з усіх сил намагався якнайскоріше обзайомитися з новими обставинами та людьми. Він підійшов до попа й коротко спитав:

— Вам до кого треба?

Піп глянув на питаючого і видно, що з його лица вичитав управлення до запиту, бо швидко підвівся з місця.

— Я в справі візи.

— Якої?

— На Радянщину. На Україну збираюся виїхати, бо я...

Андрій перебив.

— Ви звідкіля?

— Я? Родом то я з України, але я американський горожанин — ще з-перед війни — і звідти мене посилають від ново-зreformованої, православної церкви, як місіонера, — додав по хвилі добродушно, бачучи, на лиці Андрія щось навіть більшого, ніж здивування.

Товариш Андрій насилу здержався й за хвилику питав знову.

— Ви нині перший раз тут?

— Ні, це вже більш року клопочу за тою візою. Я тут часто.

— І ще не дістали відповіді?

— Ні, але Михайло Наумович обіцяв, що моя справа буде полагоджена вже скоро та що він кожного дня дожидається відповіді з Харкова. Казав, щоб заходити навідатись і обіцяв...

Товариш Андрій пішов просто до Михайла Наумовича, не дослухавши навіть до кінця оповідання новозреформованого.

— А, здорові! здорові. Сідайте! — привітав Андрія Михайло Наумович.

— Я до вас, Михайле Наумовичу, за ділом.

— Бачу, а що ж? Папіроску, може?

Товариш Андрій відмовився.

— Що це за піп чекає в вас?

— Котрий? Ах, цей місіонар?

— Той, — притакнув товариш Андрій.

— За візою ходить. Хоче на Україні нове православ'я поширювати...

Михайло Наумович щиро й весело розсміявся та, побачивши незмінене лице гостя, замовк.

— І що?

— Звичайно...

— Ви йому сказали про відношення радвлadı до релігії взагалі, а до її ширителів зокрема?

— А чого?

— Хоч би того, — говорив сердито товариш Андрій, — що ми ще й досі не упоралися зі старими то чого ж нам нових запроваджувати. Праці в нас і так, без них та їх реформ, доволі...

— А чого ж це йому говорити? — питав ще раз Михайло Наумович.

— Просто скажіть йому, що візи він не дістане...

— А певно, що не дістане, — перебив, сміючись, Михайло Наумович. — Йому ж її вже давно відмовили, таки зараз з початку.

— То чому ж не скажете людині? Хай не бігає і не вистоює по ждальнях.

— А чого ж? — утретє повторив Михайло Наумович.

— Та просто того, щоб не бачити цього типа тут і щоб він не докучував урядовцям вічними допитами! Відмовити й годі.

Михайло Наумович з докором подивився на товариша Андрія.

— А чого ж так відразу пуджати людину?

Михайло Наумович це не видумка, а таки справжній діяч. Кажуть деякі, що Михайло Наумович неукраїнського походження, та в це ніяк не можна повірити. Я деколи навіть переконаний, що Михайло Наумович близький родич уенерівського дипломата з „Кумис“-а.

Я бачив і чув Михайла Наумовича двічі. Вперше — з нагоди Шевченківського свята влаштованого громадою студентів-громадян СРСР, а вдруге теж з якоїсь нагоди. Нагод мав Михайло

Наумович багацько. Він обидва рази стояв на підвищенні в яркому освітленні електричних жарівок і обидва рази виголошував палку промову.

Я дивився на його опущений униз вус, що все підводився і спускався в такт промови, бачив його світячий лоб і звисаючі руки та, слухаючи його слів: Україна — робітнича, селянська, далека, близька; Україна — рідна, недосяжна... Україна — соціалістична, радянська... — рішив, що Михайло Наумович таки справді наш.

П Е Р Е К О Н А Н Н Я

Зміненко аж відскочив від несподіваного дотику і круто обернувся.

— Ах... це ти? Невже ж? Справді ти, Петре? Дай, хай поцілую.

Не вичікуючи згоди приятеля на свою пропозицію, він впіймав його в обійми й голосно, тричі, поцілував. Публіка почала цікаво оглядатися на чоловіків, що цілувалися на вулиці. До вуха приятелів долетіло словечко пояснення: Рус...

Та приятелям, а бодай Зміненкові, це цілком не перешкоджало. Вони стояли ще добру хвилину, тримаючися за руки та оглядали себе схвильованими поглядами. Не бачилися більш півтори року і тепер намагалися спостерегти на собі всі зміни, які зайшли за цей довгий час розлуки.

— Ну, що ж? Хіба підемо, чи ти хочеш яму вистояти? — заговорив перший Раптук. Він узяв приятеля під руку і потягнув із собою.

— Скільки часу не бачилися, — минає, як бичом тріснув, що? А ти все ще тут засидівся і за дівчатами, бачу, ганяєшся? Не виїжджав нікуди? — питав Раптук приятеля і, не дожидajući відповіді, говорив далі.

— І не змінився. Який був, лиш трохи прихуд.

— Еміграція, друже, не потовстієш, хіба що спухнеш з голоду. Не те, що ти, вдома, на пирогах, розкис. Диви, який ситий, підгодувала мама, що? — поклепував по плечах Зміненко. — Що ж? Звичайно... Та це пустяки, а ти краще оповідай, де був, що нового? Як удома? Що політика, вигляди... тепер весна, сезон на всякі несподіванки. Війни не чувати?

Раптук підсміхнувся і махнув рукою.

— Новинок ціла купа, але самі старі...

— Ти оповідай, — налягав Зміненко.

— Лиш від чого тобі почати, отщо?

— Ти по-нашому починай, з кінця. Або ні, ще краще... Я буду тебе випитувати, щось у роді інтерв'ю. Лиш ти не крути, як дипломати, і не бреші по-їхньому, а говори всю правду, щиро, по-приятельськи. Лиш чи не дуже ти змучений з подорожі? Сядемо в парку, на лавочці, там вигідно. Трохи спину до сонця вигріємо, що?

— Добре, — згодився Раптук і обидва звернулися до незанятої лавки. Раптук добув папіросницю, закурили.

— Починаю інтерв'ю, прошу. Тепер мені клопіт, із чого починати, — сказав, вагаючися, Зміненко. — Ну, ладно. Так, що там у рідній землиці чувати?

— Біда, от і все. Лиш одно словечко на відповідь уповні вистарчає. Тиснуть, пацифікують...

Раптюк оповідав поволі, намагаючися схопити цілу відповідь у короткі речення або й окремі слова, та за кілька хвилин розговорився й уже ясними образами, обширно, змальовував приятелеві біду і невідрадність положення в краю. Він скакав з теми на тему і переплітував своє оповідання малими епізодами, що їх пережив, актуальними анекдотами на злобу дня, лиш щоб як найкраще і найживіше змалювати все, що бачив та перебував.

— Висновок, що його я з того всього зробив, бо мусів, був хіба оправданий? — запитав, докінчуючи свою доповідь Раптюк.

— Чмихнути чимскорше і — назад в еміграцію? — відповів Зміненко.

— Так.

— Значить, що на сході теж нічого нового; без перемін. І чим воно все, на твою думку, скінчиться? Більшовизм, що?

— Лише так, що ж іншого може бути?

— Е, це вже ти так з переполоху, мабуть, — почав Зміненко та Раптюк перебив, не даючи йому докінчити речення.

— Яке „е“? Що за „е“? Тут і „е“ і „а“, а навіть „я“ не може, — заговорив нетерпляче. Наші лиш знають „е“ та „бе“. Треба глянути уважніше трохи навкруги себе і зараз відійде охота від усяких „е“. Хіба ж ти не помічаєш того, як усе працює для них і за них: час, природа, — все. Всюди лиш біда, безробіття, незадоволення, деморалізація... Все це на чий млин вода?

Розмова зійшла на політику й обидва запалилися.

— А хіба в них що, краще? Мені теж пишуть з дому, які то в них гаразди і як цей їхній рай виглядає...

— Знаю, — знову перервав Раптюк. — Фрази, що їх чуєш щоденно, все й усюди. Не хочу навіть і говорити тобі, що я в такі балачки не дуже то й вірю і сперечатися не буду на цю тему. Хай буде, що в них погано, згода. Але за те вони можуть сміло сказати і правду скажуть, говорячи: „У нас погано, правда, за те там ще гірше“... А це хіба неабиякий аргумент підчас загальної кризи, що? Та при цьому всьому, помимо всіх слухів та балачок я таки свято переконаний, що в них таки багато краще. У них, не забувай, уже по кризі. Вони вже перейшли хоробу, відлежали своє, а нині видужують, поволі, правда, та за те тим певніше. А в нас? Ми тількищо розхоровуємося, а при тим хороба заповідається гірша від їхньої. У нас організм слабкий, мало відпорний...

— Чому так думаєш? Невже ж ти віриш, що більшовики в силі повалити теперішній суспільний лад в Європі і таки привести в життя свою утопію всесвітньої революції. Скажи коротко: віриш?

— Ха-ха! — розсміявся у відповідь Раптюк. — Ти ще питаєш? А до чого ж, думаєш, доведуть ці відносини? Хіба ти не бачиш, як комуністи виростають усюди, в усіх краях, як гриби по дощі? Не бачиш того, що я вже згадував передше, що їм помагає навіть сам бог, як уже так того хочеш. Природа...

— Де? Як?

— Де? А ось візьмим хочби ці шахтяні катастрофи, що так ідуть одна по другій, мов на замовлення. Скільки робітників загнали вони до III-ого інтернаціоналу. А скільки радянофілів дали всякі пацифікації? А це нині не поодинокі випадки і товариші не сплять. Вони пильно слідкують за кожним явищем, вихісно-вують його і запрягають до праці. Вони не те, що буржуазія, яка дивиться лиш за новою наживою й намагається нагарбати як найбільше, щоб розсістися лінивою ропухою на своїх накопичених добрах — уживати. Хіба вона зорганізована до спільної боротьби? Ні. Конкурують одні з другими й пожирають одні одних, нищать. А ті не те! — працюють. У них сильна організація, що знає, куди йде, чого хоче, та пре до цілі, не оглядаючися на ніщо та ні на кого. Ухили? Правда, є. Та вони теж більшовицькі...

Раптюк говорив із запалом. Його очі світилися з подразнення і він вимахував затисненим кулаком. Зміненко мовчки слухав і сумно похитував головою. Не перебивав і чекав, аж Раптюк скінчить.

— Це, на жаль, правдиве. Правда, — притакнув ще раз зі сумною резигнацією. — Похолодніло, а ми заговорилися. Хіба підемо? В стебло, чи побродимо ще по вулицях? Ти, мабуть, уже таки добре змучився?

— Трохи, та ще перейдуся. Давно міста не бачив і затужив за ним у глухій провінції, — відповів Раптюк, встаючи з лавки і протягаючися.

Пішли вже освіченими вулицями, завертаючи до центра. Розмовляли про знайомих, про місто, про новинки. Та Зміненкові не давала спокою недокінчена розмова з парку і він знову запитав.

— І ти віриш, що прийдуть? Скажи... — питав майже благаючи та пильно зазиравав приятелеві в лице, немов хотів уже наперед відчитати з нього відповідь.

— Вірю! — твердо відповів Раптюк.

— Справді? А що буде з оцим усім? — показав рукою навкруги себе. Переходили через найбільш торговельну частину міста. З-за вікон манили вистави, облесливо підсміхався люксус, імпозантно й гордо пишалися палати банків.

— Звичайно, буде те, що повинно бути. Стара історія! Буде куди гуляти товаришам... Ти не бачиш нічого на цих лицях юрби? Уяви собі їх міни при поклику: грабуй награбоване. Дивися на цього, в кашкеті, що йде напроти нас, бачиш? Додай шкуряну куртку, мавзер і — який прекрасний комісар буде з нього. Ти лиш приглянься...

— Ти думаєш, що тут повториться все те, що було в нас?

— Повториться? Ні, ще ліпше буде! Ха-ха! Ти не бачив ще тих людей при демонстраціях? Пригадуєш собі у Відні, в 1920 році? На ліхтарню! й годі! — коротка справа.

— Ні, не вірю. В Празі не дійде до цього, культура...

— Не перешкоджає! Вона їм лиш у цьому допоможе, дасть тисячу нагод, нових засобів... Те, що було в нас, виглядатиме, як невинна, дитяча забава. У нас народ поблажливий, м'який! І ви-просишся від нього легко й утічеш... А в найгіршому випадку перейдеш до них на службу й уже все пробачили, забули. А тут? Ні, любчику! Тут сувора евіденція, люди почисловані, позначені... дактилоскопія, телефон, авто... хе-хе... знайдуть. З-під землі витягнуть, а свого не дарують, солідна публічка.

На Зміненковому лиці чітко відбивалися всі враження з розмови і Раптюк бачив їх. Його бавив страх приятеля та й самому подобалися ці вигляди будучого жаху. В ньому розбудилася й пристрасно закипіла ненависть голодного і гнаного скитальця до цих ситих людей, їх постійного і нічим незакаламученого спокою, незрозуміння для таких, як він.

— Нічого не зазнали, не бачили війни, не пізнали революції, так хай тепер зазнають усього нараз. Хай шкуру з них стягнуть... Ти бачиш цей будинок?

Раптюк показав рукою на величаву палату якогось тресту.
— Домочок, що?

Зміненко кинув поглядом і притакнув.

— Знаєш, що з нього буде? ДПУ тут засяде, трибунал. Так, як в оповіданні Хвильового „Я“. Пригадуєш собі? Лиш там був один лікар і психопати якісь, а тут засяде ціла пачка техніків, хеміків, лікарів, — дадуть машину, запряжуть культуру...

Посміхався.

— Грандіозно зроблять, Європа! Або уяви собі, що тут, по тих репрезентаційних сальонах буде походжуватися собі який Грицько Холошненко і скаже наше історичне, славне, таке широкоукраїнське і привітливе: „Авжеж, що розстрілять“... Сплюне на диван і добавить: „А там уже, опісля, діло розглянемо“... Що? Ха-ха...

Зміненко приблід ще дужче.

— А з нами, що буде з нами? — спитав притишено.

— З нами? Не бійся, не забудуть. Напевно пам'ятають і вже, мабуть, спеціально — спеціальну комісію призначили. Самих спеців і фахівців до неї призначено, подбали. І постування буде просте, теж після рецепти свого рідного поета: „Ушкварити на сало і чоботи мазати“... Та тільки, що з нашого брата не багачко цього сала стопиш, треба буде хоч трьох емігрантів пришкварити на пару українських халяв. А добре нам так, є чого шкварити! Чого ми, голоштаньки, не туди ліземо, куди належимо? Нам уже хоч п'ятий інтернаціонал давай, бо третій для такого люмпенпролетаріату, як ми, аж надто буржуазний. А ми, жеброта, в монархії пхаємося?

— Що ж робити?

— Тяжка рада, не втечеш від кари, — хитнув плечима Раптюк. — Хіба лиш одно: пали папери і запхайся десь у дім божевільних. Там, може, не будуть шукати. А зрештою...

Від приїзду Раптюка минув місяць. Приятелі сиділи в ка-варні.

Зміненко відложив на бік газету і спитав.

— Таки вертаєш до Галичини. Роздумався?

— Не можу вже бути емігрантом. Надоїло таке життя. Воно, знаєш, як живеш вічним емігрантом, то не відчуваєш цього, але попробуй того другого, домашнього — ситий, у теплі, — то тоді стає важко. Не витримаєш... Я колись витримував і голод і холод, а сьогодні засмакував ще інших речей і не можу. Треба улаштуватися...

— Де?

— Найдеться містечко. Можливо... в кооперації... в банку, або в якійсь іншій установі. Лише трохи знайомств, протекції і якось воно піде.

— Думаєш?

— Чого ж ні? Там, у краї, тепер нову партію zaloжили, УКС. Треба буде вписатися, мій вуйко священником, скаже слівце... і зробиться.

Зміненко хотів щось поспитати, та Раптюк випередив.

— А ти що? Емігруєш далі? Тут думаєш залишатися, чи теж вибираєшся кудись, у ліпші краї?

— Ні, тут остануся. Я вже намагаюся придбати собі тутешнє горожанство. У партію вступив...

— На всі сторони забезпечуєшся, як бачу. А в яку партію?

— В комуністичну.

Він глянув значуче на Раптюка і додав:

— Я не холуй...

З	М	І	С	Т
1. Автомат	.	.	.	5
2. „Васідас“	.	.	.	10
3. Страх	.	.	.	18
4. Влада	.	.	.	25
5. Надтанк	.	.	.	30
6. Радянофіл	.	.	.	36
7. Образи	.	.	.	42
8. Діяч	.	.	.	45
9. Переконання	.	.	.	49

1,59

PM

1591

(1986)

РЛ1591

Петро Дереш

ОПОВІДАННЯ

